

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

891.99

P-68

8565 XVII, 211.

ԻՄ ՀԱՅՐԱՍՊԱՆ ԸՆԿԵՐԸ

891 391

Ա-67

ՅՈՅ ԿԵԱՆՔԷՆ ԱՌՆՈՒՄԾ

ԱԿ. ՄԻ ԻՐԱԿԱՆ ՎԷՊ)

ԳՐԵՅ ԱՊԼՂԱՐԻՊ

800

199-ԱՊ

Մ Ա Ր Ս Է Յ Լ

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏՊԱՐԱՆ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ

Marseille. — Imp. Schickler et Pignatel, r. Vacon, 50

1889

ԻՄ ՀԱՅՐԱՍՊԱՆ ԸՆԿԵՐԸ

(Կ. ՊՕԼՍՈՅ ՀԱՅՈՅ ԿԵԱՆՔԷՆ ԱՌՆՈՒՄԾ
ՄԻ ԻՐԱԿԱՆ ՎԷՊ)

Ա.

Դեռ մանուկ էի երբ հայրս Կարին
քաղաքէն իւր ընտանեօք մի. Պօլիս փո-
խադրեց իւր բնակութիւնը : Նա բաւա-
կան հարուստ մի ծխալաճառանոց ունէր
Կարինի մէջ և անակնկալ գիպուածով մը
սարսուռ ահագին գումարով սնանկա-
նալէ յետոյ, ստիպեալ թողուց իւր հայ-
րենիքը և ապաստանեցաւ հօրեղբորս
քով որ պանդխտութեամբ Պօլիս կը գլա-
նուէր : Մայրս շատ արցունք թափեց,
չատ աղաչեց որ չհեռանանք հայրենի-
քէն. իսկ մեծ մայրս կըսէր իւր օրդուոյն.
Սարգիս, մեծ է Աստուծոյ աշխարհը և
անբաւ է նրա գթութիւնը. դու կարող
ես ընտրել մեր բնակութեան համար մի
ուրիշ տեղ. եղբայրդ Պօլսոյ մէջ բաւա-

կան հարստութիւն ունի, կերթանք նրա մօտ. նա քեզ նման բարի, գթասիրտ և առաքինի զաւակ մ'է, նա գութ և սէր ունի դէպի իւր ընտանիքը, և մեծ յոյս ունիմ որ անխնամ չթողուր զմեզ. ա՛լ ասկէց վերջը չես կարող կարինի մէջ ապրիլ. բոլոր հարստութիւնդ, մինչեւ անգամ հայրենի տունդ, չարամիտ անձինք (Խուրքեր) յափշտակեցին ձեռքէդ. եթէ չհեռանանք ասկից, այսուհետեւ պէտք է որ մենք ապրինք մութացականութեամբ միայն. եթէ Աստուած զմեզ թողուց այս տնտանեկի թշուառութեան մէջ, դարձեալ Նա պիտի պարգեւէ մեզ երջանկութիւն և բարելաւ վիճակ:

Մեծ մօրս յուսատու խօսքերուն հաւատք ընծայելով հայրս, վերջապէս թողուցինք հայրենիքնիս և եկանք Կ. Պօլիս 1854 թուականին: Հօրեղբայրս ալ ծխափածառութիւն կրնէր իւսկիւտար Զինկեանէ-Ֆուրուսու կոչուած շուկային մէջ. նա անմիջապէս մեր բնակութեան համար մի տուն գնեց Սէլամիյէ թաղի Ս. Խաչ եկեղեցւոյ փողոցին մէջ. այդ տունը մինչեւ ցայսօր մեր ժառանգութիւնն է:

Անկից յետոյ հայրս միանալով իւր եղբօր հետ աւելի ճոխ ծխափածառանոց բացին. մի քանի ամիս վերջը ռուս-թրքական պատերազմին պատճառով շատ յաջող գնացին հօրս գործերը, նա բաւական դրամ չահեցաւ, մենք ուրախ և երջանիկ էինք. բայց աւա՛ղ որ այդ երկարատեւ պատերազմի հետ վերջացաւ նաեւ հօրս կեանքն ալ:

Մեր այս անբաղդութենէ յետոյ, մայրս սկսաւ մտածել իւր ապագային վրայ. մի քանի տարիներ հօրեղբայրս օգնեց մեզի. բայց երբ նա դարձաւ հայրենիք իւր ընտանեացը մօտ, անկից յետոյ մենք դարձեալ ինկանք աղքատութեան ծուղակին մէջ. տան հոգը բոլորովին մնաց մօրս վրայ: Հօրս թողած հարստութիւնը մի քանի տարի միայն դիմացաւ. մայրս տեսնելով որ շատ աղքատութեան մէջ ենք, նա սկսաւ հայ մեծատանց ծառայելով սնուցանել զիս և երեք քոյրերս. նա իւր աշխատութեամբ կարող էր հայթայթել մեզի հաց մը միայն. մեր գլխաւոր սընունդն էր ձիթապտուղ, խաչած լուբիս. շատ անգամ Զատիկ օրերս ալ անով կը

կերակրուէինք և երբեմն ալ ցամաք հացով : Մեր գլխաւորապէս զբաղմունքները տաղաւարի օրեր կօգնէին անկեալ ընտանիքի մը . մին սլաւաբանութեամբ համեմատելով կերակուրներ կը զրկէր , ուրիշ մը բրինձ , իւղ , հաւկիթ . ուրիշ մ'ալ գրամական օգնութիւններ անելով կուրախացնէր մեր անբազմազան գիւղականները . յետոյ մեծ մայրս այդ աղքատասէր ընտանեաց տուները երթալով իւր շնորհակալութիւնները կը յայտնէր , օրհնելով զանոնք : Ինչպէս որ բոսի , մայրս շատ աշխատաւոր կ'ին մ'էր . ամեն օր արշալոյսը դեռ չծագած նա կերթար հարուստ ընտանեաց տուները ձերմակեղէն լուալու . և երբ երեկոյին տուն կը դառնար , խեղճը դիչերն ալ հանգստութիւն չունէր որ գոնէ իւր քուրսով ուժը կազդուրելու համար հանգստանար . նա առանց ձանձրանալու կը կտտարէր տնային բոլոր գործերը , մեր հնամաշ զգեստները կը կարկտէր : Ջանք մատակարարը մեծ քոյրս էր . մայրս իւր օրուան աշխատութեան արդիւնքը քրոջս կուտար որ հետեւեալ առաւօտուն չուկայ երթալով պէտք եղած բաները գնէ :

Անոնք մօտերը կ'սկսէինք դառն աղքատութեամբ տանջուիլ , ձմեռները աւելի թշուառ էինք . արդէն այդ եղանակը աղքատներու անգութ թշնամին է , աղքատներու մարմինը տանջող գործիք մ'է . երկու հօսա ածուխ գնելով ամբողջ օրը և դիչերը անով կանցունէինք և դարձեալ սաստիկ ցրտէ կը դողայինք : Մայրս չկարենալով վեց հոգւոյ օրապահիկը հայթայթել , ստիպուեցաւ մեծ քոյրս ալ ծառայութեան տալ . հարուստ հայ ընտանիքի մը , և այդ ալ խիստ չնչին վարձատրութեամբ , երկու մէճիտ ամսակառով . անշուշտ այդ գումարն ալ օգուտ մ'էր մեզ համար : Երբ դարունը կը հասնէր , ալ մենք ուրախ և զուարթ էինք . երկարատեւ ձմեռուան մէջ տանջուող ճնճղուկներու նման դուրս կեննէինք և արեւու ճառագայթները կը տաքցնէին մեր նիհար մարմինները : Ամառուան մէջ իմ աշխատութիւնս մեծ էր . մեր թաղի մէջ ուր որ նոր շէնք մը կը շինուէր , ես ձեռքս կ'իծայ մ'առած կերթայի փայտի կտորներ հաւաքելու . մեր ձերմակեղէնները լուալու համար այդ վառելիքով

ջուրը կը տաքցնէր մայրս և մաս մ'ալ ձմեռուան փայտերնիս ապահովուած կը լինէինք . անշուշտ այս ալ մեծ օգուտ մ'էր մեզի :

Բ

Հազիւ տասներկու տարեկան էի , Բուն Բարեկենդանի երկուշաբթին , այսինքն Մեծ Պահոց առաջին օրը , մայրս զիս տա-րաւ Նոր թաղի Ագգային ճեմարանը ու-տում առնելու համար : Նա վարժապե-տին յանձնած ժամանակ ըսաւ անոր . — Պատուելի՛ , ահա քեզի կը յանձնեմ իմ որը զաւակս , ասկից յետոյ դու պիտի լինիս նրա հայրը , մայրը և պաշտպանը . միւր քեզի , ոսկորը ինծի :

Մօրս այս խորհրդաւոր խօսքերէն ես ոչ մի բան չկրցայ հասկնալ . Պատուելին խոստացաւ որ պիտի աշխատի իմ կըրթութեանը համար : Մայրս զիս խրատեց որ Պատուելիի խօսքերուն ունկնդիր լի-նիմ . և յետոյ դասատուիս գթութիւնը գրաւելու համար մի քանի արցունք թա-փեց ու հեռացաւ , թողլով զիս այդ կա-ռափնարանի մէջ : Թշուառ մօրս այդ

արցունքները շատ գէշ տպաւորութիւն ունեցան իմ սրտիս վրայ ալ , ես ալ սկսայ արցունք թափել . և «մայրի՛կ , մայրի՛կ» աղաղակել նրա ետեւէն : Պատուելին ըս-սլառնացաւ ինձ և հրաման տուաւ որ աշակերտաց կարգը նստիմ : Նստեանե-լով որ անկարելի է նորա ձեռքէն ազա-տիլ , վասնզի կատուն առիւծին ճանկերուն մէջ էր , հնազանդեցայ և ծալապատիկ նստայ տախտակամածին վրայ : Մէկ ժամ վերջը պատուելին օրհնեալ քերականը տուաւ ձեռքս և սկսաւ աղաղակել բարձ-րաձայն Ա՛յր , բէ՛ն , գի՛մ . ես ալ անոր պէս սկսայ արտասանել : Նոյն օրը յաջող գնացի դասիս մէջ . ես սորված էի Բե-րականի առաջին , երկրորդ և երրորդ տա-ւերը : Օրէ օր ես վարժուեցայ և ամեն օր կը շարունակէի վարժարանը երթալ . մի քանի ամսոյ մէջ ծաղիկոյի յատկաց-եալ դասերը այսինքն քերականը աւար-տեցի . յետոյ Պատուելին զիս գրաւ Նա-խակրթարանի սրահը . նա այդ կարգի տլ դասատուութիւն կընէր : Այնուհետեւ ես բարեկամացայ նրա հետ :

Այս ուսուցիչը Ակնցի էր Աբրահամ

անուն , հազիւ քառասուն տարին լրացուցած , երկայնահասակ , մեծ հայկական քթով . նա մօրուսաւոր էր բայց այտերն և ծնօտի ներքեւն ածիլուած թուրք սօֆտաներու և կամ քուրդ Նէզիտներու նման . գլուխը կը դնէր մի ֆէս որ բոլորտիւրը իւզոտած և իսկական գոյնը բոլորովին կորսնցուցած էր , ըստ որում երկու երկայն և փառաւոր ականջներն ամբողջապէս ծածկուած էին այդ լուսահոգի ֆէսի ներքեւ . նա կը հագնէր մի երկայն անպայլ և կարճ բանթալօն . նրա վզէն կախուած էր կաշեայ գրպան մը . այդպիսի գրպաններ կը կրեն ֆաթթամպօլցի թուրքերը որուն մէջ կը պարուենակի «Բէլամը ֆատիմ» անուն գիրքը մեր ուսուցիչն ալ զատ գրպան մը չունենալուն համար , այդ կաշեայ գրպանի մէջ կը դնէր նամակներ , հաշուեցուցակներ և ընկերջապէս եթէ նա ներկայանար թատրոնի տեսչի մը , անմիջապէս գոհացուցիչ ամսականաւ մը կրնար ընդունուիլ ապուշի դեր կատարելու համար : Շատ բարկացող մէկն էր . օր մը դատիւ մէջ անյաջող լինելուս համար զիս երկու ան-

գամ երգել տուալ Փալախայի ներքեւ . այդ անիծեալ և միանգամայն օրհնեալ Փալախան վարժարանի մը աշակերտաց հոգին և մարմինը մաշեցնող մի դործիք է . բայց սա ալ պէտք է դիտնալ որ չընչին յանցանքի մը համար կարժանանայինք Փալախայով պատժուելու : Ամենէն սոսկալի պատիժ մ'ալ կար մեր ճեմարանի մէջ . երբ ծանր յանցանք ունենար աշակերտ մը , անմիջապէս նրա երկու ափերուն մէջ ժամերով բռնել կուտար ծանր Յայամաւուրքը . եթէ յանցաւոր տղան մարմնային կազմով նիհար էր , երկու ոտքի վրայ կը կանգնեցնէր դնա , Յայամաւուրքը գլխէն վեր բռնել տալով . իսկ եթէ ուժեղ էր տղան , վա՛յ անոր , այն ատեն պէտք էր որ նա հնդկահաւի նման մէկ ոտքի վրայ կենար ժամերով , ունենալով դարձեալ Յայամաւուրքը ափերուն մէջ :

Ամառուան սաստիկ օդի ջերմութենէն , ուսուցիչ Աբրահամը գլուխը երկու ձեռացը մէջ առած և գրասեղանին կրթնած կը քնանար : Օր մը երբ խոր քունի մէջ էր , մի քանի անառակ աշակերտաց հետ

միանալով Պատուելիի ֆեսի բիսպիւն
մի քանի թեւ քաշեցի և եկայ նստայ տեղս.
նոյն ատեն ընկերներս ճանձ կորսային,
ես ալ մէկ կողմէն այդ թեւերը ճանձերու
ոտքերուն կապելով թող կուտայի: Պատ-
ուելին կարթննայ և իւր գրասեղանի վը-
րայ կը տեսնէ ճանձերու խումբ մը որոնց
ոտքերը շղթայակապ էին իւր ֆեսի բիս-
պիւնի թեւերովն. նա անմիջապէս ոտքի
ելու և նախակրթարանի աշակերտները
կարգաւ պատժեց փայտի հարուածներով:
Այդ պատիժ կը կոչուէր սքրա ֆայախապի:

Անցան մի քանի տարիներ. ես գտայ
ինձ մի հաւատարիմ ընկեր, Գէորգ ա-
նուն. այդ պատանին շատ կը սիրէր զիս
և ես ալ փոխադարձաբար զանի. երկուք-
նիս ալ միեւնոյն հասակը ունէինք. երբ
վարժարանի ցերեկուան ճաշու զանգակը
կը հնչէր, նա անմիջապէս սեղանատուն
իջնելով իմ և իւր ծրարը կը բանար. ես
յետոյ կիջնէի և կը տեսնէի որ ամեն բան
պատրաստուած է, և այսպէս միատեղ
կը ճաշէինք: Նրեկոյին վարժարանի ար-
ձակումէն վերջը, կեղնէինք միատեղ շր-
ջագայութեան. մենք ընտրած էինք մե-

զի զբօսաւայր Պաղլար-Պաշիի Հայոց դե-
րեզմանատունը. դասագրքերնիս առնե-
լով անդ դերեզմանաքարի մը վրայ նստած
կը կարդայինք: Ս. Աստուածածնայ շա-
րաթ օրն էր. մենք դարձեալ ելանք մեր
սովորական պոռոյտը ընելու. տեսանք որ
խուռն բազմութիւն մը նուազարաննե-
րով ճանրայ ելած էին յԱլէմտաղի ուխ-
տի երթալու. մենք ալ այդ բազմութեան
ետեւէն երթալով մինչեւ Գըօքքըլը գա-
ցինք: Գէորգ ինք առաջարկեց որ մենք
ալ միմեանք այդ խմբի հետ և երթանք
մինչեւ Ալէմտաղի. արդէն ես պատրաստ
էի և Գէորգի այդ առաջարկութեան կը
սպասէի: Նրբ սկսանք յառաջանալ դէպի
ուխտատեղին, ևս կանգ առի և ըսի ըն-
կերոջս. Նղբա՛յր, առանց մեր ծնողաց հը-
րամանին ի՞նչպէս կրնանք հեռանալ: —
Ատի դիւրին է, ըսաւ Գէորգ. այս խմբի
հետեւող մեր փողոցի տղաներ շատ կան
որոնք այժմ պիտի վերադառնան. կըսենք
անոնց որ երթան լուր տան մեր ծնողաց:
— Լա՛ւ, պատասխանեցի ես և այնպէս
ըրինք:

Ալէմտաղի Իսկիւտարէ 4-5 ժամ հե-

ռաւորութիւն ունի , եթէ ոտքով երթայ մարդ . իսկ կառքով $2\frac{1}{2}$ ժամ կը տեւէ . այս գիւղ կը գտնուի Իսկիւտարի արեւելեան հիւսիսային կողմը և 50-60 տուն բնակիչ ունի , բոլորն ալ Հայ . ունին նաև մի հոյակապ եկեղեցի Ս. Նշան անուամբ , որուն տօնախմբութիւնը կը կատարուի Ս. Աստուածածնայ օրը . Պօլսոյ ամեն կողմերէն և մերձակայ գիւղերէն Հայեր ընտանեօք ուխտագնացութիւն կանեն . բացի այս տաղաւարէ , մայիս ամսոյ քսկիզբը Հայ մեծատունք օգտւորութեան երթալով ամբողջ մայիսը անդ կանցունեն :

Այժմ դառնանք մեր ճամբորդութեան վրայ տեղեկութիւն տալ ընթերցողացս : Մենք ուխտաւորաց բազմութեան ետեւէն ճանապարհ ընկանք , երեք ժամ անընդհատ հետիոտն ճամբորդելէ վերջ խլմբովին հասանք Տուտուրլու անուն թրքաբնակ գիւղը . բազմութիւնն այնտեղ մէկ հօգնութիւն առնելու մտադիր էր : Դըժբաղդաբար , նոյն օրուան արեգակը կայրէր և երկինքը կրակ կը թափէր . մենք երկու անփորձ պատանիներս արիւն քըր-

տինքի մէջ մնացած , այսպէս նուաղեալ դացիներ ընկուղենիի մը շուքին տակ նըստանք . Գէորգ մի քանի վայրկեան վերջը օձի նման սողալով մօտեցաւ ինձ և ըսաւ . — Յղբայր , ես անկարող եմ այլ եւս քալել : — Ինչո՞ւ , հարցուցի ես զարմանօք : Նա բացաւ ոտքերը , ողբալով ինձ ցոյց տուաւ . տեսայ որ ոտիցը կաշին կարմիր դոյն առած և ուռեցած էր , կարծես թէ եռացեալ ջրով խաշած էր : Ընկերօջս այս դժբաղդութիւնը տեսնելով սրտիս ցաւէն չկրցայ ինքզինքս զսպել ու սկսայ ես ալ դառնալին լալ : Այնտեղ գտնուող մի Հայ սրճարանապետ որուն անունն էր Ասֆէքսի Սարգիս , մօտենալով մեզ հարցուց թէ ինչո՞ւ կուլանք . ես հեծկլտալով պատմեցի եղելութիւնը . նա հեռացաւ մեր քովէն և երկու վայրկեան վերջը բերաւ փոքրիկ շիճ մը որ լի էր ձիթաիւղով . առաւ Գէորգի ոտքերը իւր ձեռացը մէջ և սկսաւ ձիթաիւղով շիճել ուռեցած մասը . յետոյ պատուիրեց որ առնուաղն երկու ժամ հանգիտ նստի : Ըստ պատուէրի Ասֆէքսի Սարգիսին , երկու ժամի չափ

մենք կեցանք այդ ընկուզենույ հովան-
ւոյն ներքեւ : Բազմութիւնը արդէն մեկ-
նած էր Տուտուրլուէ : Երեկոյին արե-
ւը մարը մտնելու կը պատրաստուէր , ես
մօտենալով Գէորգի ըսի . — Բարեկամ ,
ոտքի ե՛լ տեսնենք , կարող ես ճանբայ
քալելու : — Ձեմ՝ յուսար , պատասխանեց
նա : — Փորձէ՛ անգամ մը , դարձեալ
կրկնեցի ես հարցումս : Նա ելաւ կանգ-
նեցաւ ոտքի վրայ և մի քանի քայլ եր-
թալով դալով պատասխանեց . Եւ ոչ մի
ցաւ չեմ զգար : — Օ՛ն ուրեմն ճանբայ
եղնե՛նք . ճիշդ երկու ժամ եւս ունինք
մինչեւ Ալէմտաղի հասնելու , ըսի ես :

Երբ երեկոյեան արեգակի դողդոջուն
ճառագայթները մի քանի րոպէ եւս փայ-
լեցին մօտակայ լեռանց գագաթին վրայ
և ապա մարող կեսնքի վերջին նշոյլնե-
րու նման խիոյն մարեցան , նոյն ատեն
մենք մտանք Ալէմտաղի ընդարձակ
անտառը . գիշերային մթութիւնը սկսաւ
հետզհետէ թանձրանալ , ընդհանուր լը-
ռութիւն մը կը տիրէր ամենուրեք , ան-
տառային նեղ ճանապարհի վրայ ոչ մի
ճամբորդ չհանդիպեցաւ մեզ որ գտնէ

նրա ընկերանալով երթայինք . մենք ա՛ն
ու դողով առանց աղմկի այդ լռութեան
մէջէն կը շարունակէինք ճանբանիս . մեր
բաղդէն նայն գիշերը լուսինն ալ չէր ե-
րեւեր որ առաջնորդէր երկու թշուառա-
կան և մոլորեալ պատանեաց . բաւական
ճամբայ քալեցինք , դեռ ոչ գիւղի ճրագ-
ները կերեւէին և ոչ ալ մի շան ձայնը կը
լսէինք . ես հասկցայ որ մենք ուղիղ ճա-
նապարհը կորուսած էինք . բարձր ծառի
մը ներքեւ նստանք . որոշեցի գիշերը
անտառին մէջ անցունել , բայց Գէորգի
միտքը չէի գիտեր :

— Շատ ուշ մնացինք , յարեց ընկերս :
— Այո՛ , կէս գիշերը անցած է , պատաս-
խանեցի ես ցած ձայնով : — Արդեօք դեռ
չառ ճանապարհ ունի՞նք երթալու , երկ-
րորդ անգամ հարցուց Գէորգ : — Եթէ
այս ճամբէ չլեզինք , մինչեւ առաւօտ
պիտի քալենք և առանց գտնելու ուղիղ
ճանապարհը պիտի կորսուինք բոլորովին
և վայրենի անասնոց կերակուր պիտի լի-
նինք :

Իմ այս խօսքերուս վերայ նա ամբողջ
մարմնով դողաց . իսկ նրա դէմքը ինչ

գոյն ստացել էր, ատի չեմ կարող նկարագրել վասն զի գիշերուան թանձր խաւարի մէջ չէինք կարող իրարու գէմբ տեսնելու :

— Ուրեմն ի՞նչ անել պէտք է, ըսաւ նա :

— Պէտք է գիշերը հոս անցունենք, վաղ առաւօտ արշալոյսի ծագման ատեն ճամբայ կեննենք :

Գէորգ ընդունեց իմ առաջարկը ու մտանք անտառին մէջ գիշերը անցունելու :

Գ

Հետեւեալ առաւօտուն ըյտը նոր էր բացուել, դեռ նոր կը լուէին թռչնոց քաղցր և ուրախ արշալուսեան մեղեդիներն, մենք ճամբայ ելանք, դարձեալ նոյն անտառային նեղ ճամբով : Հազիւ կէս ժամ եղած էր մեր ճամբայ ելնելը, մեզ գիմաւորեց մի հայ գիւղացի. նա զարմանքով հարցոյց մեզ թէ ո՞ւր կերթանք և ուսկի՞ց կուգանք : Պատմեցինք ամեն փորձանքները որ գլուխնիս եկած էին. անձանթ գիւղացին շարունակելով իր խօսքը ըսաւ. Ս.յս ճանքան դձեղ վա-

րի գիւղը կը տանի : Մենք աղաչեցինք որ առաջնորդէ մեզ դէպի ուղիղ ճամբան. նա ընդունեց մեր այս աղաչանքը և մէկ ժամէն հասանք Ալէմտաղի : Առաւօտեան քաղցր զեփիւռը կը ծաւալէր փափուկ հովասուն թարմութեամբ. երիտասարդ հայ գեղջիկները տօնական հագուստով զարդարուած կանգնած էին իւրեանց դրան շէմքի վրայ և գաղտուկ կը նայէին ուխտաւոր երիտասարդներուն. ամբողջ գիւղին մէջ անպատմելի ուրախութիւն մը կը տիրէր : Բազմութիւնը հետզհետէ կարգաւ կը մեկնէին Ս.Նշան եկեղեցին. մենք ալ երկու ընկեր հետեւացանք նոցա : Ս. Պատարագի արարողութեան վերջանալէն յետոյ ուխտաւորները խուռն բազմութեամբ ճամբայ ելան դէպի արեւելեան կողմը. մենք կարծեցինք որ պիտի վերադառնան մի այլ ճամբով և դարձեալ հետեւեցանք նոցա : Գիւղէն ելնելով երկու վայրկեանէն մտանք ահագին անտառ մը որ զարդարուած էր շագանակի բարձր ծառերով. կէս ժամէն հասանք Թաշ-Տէլէն կոչուած զրօսավայրը. անդ կիսակոր-

ծան փոքրիկ չէնք մը կար բարակ ծառերէ հիւսուած որ սրճարանի տեղ կը գործածուէր . այդ չէնքի դէմը խոր փոսի մը մէջ կար քարաշէն աղբիւր մը, որմէ կը բղխէր քաղցրահամ և զով ջուր . այդ ջուրը շատ անուանի է և կը գովեն Պօլսեցիք որ «Թաշ-Տէլէն սույու» կը կոչուի . Պօլսոյ մէջ ամեն մարդ կը փափաքի այդ ջուրէն խմել, բայց անոր նուազութեան համար չեն կարող գտնել, Ուխտաւորները այդ աղբիւրի շուրջը խումբ խումբ կարդաւ նստան փախթի կտորներու վրայ . նուագարանները քաղցրածայն կերդէին . իւրաքանչիւր խումբ սկսաւ Բագոսի արարողութիւնն կատարել ամենայն ջերմեռանդութեամբ : Աղբիւրին վրայ փոքրիկ գագաթի մը գլուխը հարուստ և աշուտական ընտանիք մը նստած էր . մենք ալ քիչ մը հեռի բազմութիւնը կը դիտէինք . այդ հարուստ ընտանեաց տիկինը տեսնելով երկու անտէր պատանիներ, կանչեց մեզ և հրաման erteաւ որ նստինք . մենք ալ նստանք ծառի մը կոճղին վրայ : Բարեգութ տիկինը իւր ծառային հրամայեց որ կերակուր տրուի

մեզ . մի քանի վայրկեան վերջը ծառան երեւցաւ որ սղնձեայ փայլուն մատուցարանի մը վրայ կերպ կերպ կերակուրներ դրուած բերաւ մեր առջեւ . մենք ալ թափառական ցիկաններու նման անքաղաքավարութեամբ կերանք , աւելցած մասն ալ մեր թաշկինակներու մէջ ծրարելով ոտքի ելանք և ի նշան մեր շնորհակալութեան գլուխնիս խոնարհութեամբ շարժեցինք ու հեռացանք :

Արդէն տեղեկացած էինք որ բազմութիւնը մի քանի օր եւս անդ պիտի կենային , իսկ մենք երկու ընկերներս կէսօր ժամանակ ճամբայ ելանք տուն վերադառնալու . մեզ այնպէս կը թուէր որ տարիներով պանդխտութիւն ըրած էինք : Ճամբուն վրայ տեսանք բազմաթիւ կառքեր, որոնք ածուխ կը փոխադրէին իւսկիւտար ծախելու համար . արդէն իւսկիւտարի չրջակայ գիւղացիներն մեծ մասամբ այդ արհեստով կը զբաղին : Մենք երբեմն այդ կառքերու ետեւը կը հեծնէինք և երբեմն ալ ոտքով կը քալէինք . քանի կը մօտենայինք մեր հայրենիքին , այնչափ սրտերնիս ահուդողի մէջ կիշար ,

վասն զի առանց մեր ծնողացը հրամանին հեռացած էինք :

Օրուան արեւը արդէն մտած էր իւր օթեւանը, բայց հորիզոնը դեռ կը վառուէր ոսկեղէն բոցերով. երբ հասանք Պաղլար պաշիի գերեզմանատունը, Գէորգ բաժնուեցաւ ինձնէ. ես գացի մեր տանը շէմքին վրայ նստայ, չի կրցայ ներս մտնելու համարձակութիւնն ունենալ վասն զի յանցաւոր էի. սրտիս տազնապէն սկսայ դառնադին լալ. մայրս լսելով իմ ձայնը, դուռը բացաւ ու քաղցրութեամբ ներս առաւ զիս. իմ դուռնէն ներս մտնելը և դուռը մեքենաբար դուրս լնելը մէկ եղաւ. նա բռնեց ականջէս և սկսաւ իւր լայն ձեռքերով ազատակել զիս. ես անդադար արցունք թափելով կողակէի որ չղարնէ ու բարձրաձայն կողակէի « մեղայ, մայրիկ, մէկ մ'ալ չեմ ըներ » : Քոյրերս վրայ հասնելով ազատեցին զիս ու տարին իրենց սենեակը : Գիշերը անցուցի մեծ անհանգստութեամբ. հետեւեալ առաւօտուն անձայն լուիկ մընջիկ դուրս ելայ և գացի վարժարան : Մտնելով դասարանի սրահը տեսայ որ Գե-

որգ պատժոյ ենթարկուած էր. երկու վայրկեան յետոյ ես ալ արեւելու մէջ կը կրէի Յայսմաւուրքը : Երեք օր չարունակ պատուելի Աբրահամը այս տաժանելի պատժոյ տակ չարչարեց զմեզ անգթաբար. այդ երեքօրեայ պատիժը այնպէս ահաբեկեց մեզ որ ալ այն օրէն ուխտեցինք անխոհմութեամբ չվարուիլ մեր ծնողաց և դաստիարակին հետ :

Դ

1870 թուականն էր :

Բժշկապետ Ստեփան փաշա Արսլանեանի բարերարութեամբ Նոր թաղի Ճեմարանի աղքատիկ աշակերտներէն երկու հոգի, ես և իմ անբաժանելի ընկերս (Գէորգը), Տէրութեան Բժշկական վարժարանը զրկուեցանք : Վարժարանի տեսուչը որոշում տուաւ որ Գէորգը բժշկութիւն ուսանի, իսկ ես վիրաբուժութիւն. մենք այն օրէն եղանք զինուոր, վասն զի այդ վարժարանի ներքին և գիշերօթիկ եղած էինք. մեր հագուստը, ուտելիքը և ամէն մեծ ու փոքր ծախքերը Տէրութեան գանձէն կը վճարուէին. այս կեր-

սով մենք գինւորական դասուն կը վերաբերէինք : Օրէնքը այնպէս կը պահանջէ որ երբ այդ վարժարանէն մի անձ ուսումը աւարտելով դուրս ելնէ , երեսուն տարի Օսմանեան բանակներու մէջ պաշտօն վարէ . և երբ այդ երեսուն տարին լրանայ , հանգստեան թողակ (թաքավիտ այլըը) կը արուի իրեն :

Նարաթն մի անգամ ուրբաթ օրերը ուսանողաց հրաման կուտային իրենց տունը երթալու , կիւրակէ երեկոյին դարձեալ վարժարան դառնալու պայմանաւ : Մենք ամեն ատեն ճշդութեամբ կը կատարէինք անոնց պատուէրները և երբէք մեր պարտականութիւններուն զանցաութիւն չէինք աներ : Անցած էր 5 տարի մեր վարժարան մտնելէն ի վեր . 1874ին ես վիրաբուժական արհեստիս չըջանը աւարտեցի ու անմիջապէս ինձ տուին երկրորդ դնդի չորրորդ բանակի վիրաբուժութեան պաշտօնը : Այն թուականին չորրորդ բանակը կը գտնուէր ի Ռակուզա (Մօնթէնէկրօ) վասն զի Օսմանեան բանակները անդ հաւաքուած էին Տէրվիչ փաշայի ընդհանուր հրամանատա-

րութեան տակ և կը պատրաստուէին յարձակիլ մեծ զօրութեամբ Յէթինայի (1) վրայ : Ես անմիջապէս ճամբայ ելայ և Պօլսէն պատերազմական նախարարի հրամանաւ դէպի Մօնթէնէկրօ պաշտօնատեղս . երբ հասայ այնտեղ , տեսայ որ ամեն կողմերէ Օսմանեան բանակներ և Ալպանիացի կամաւոր գինւորներ (որոնք Պաշը պօզուք կը կոչուին) , թուով 50 հազարի մօտ , հաւաքուած էին Ռակուզայի ընդարձակ դաշտը և ամենայն արագութեամբ պատրաստութիւններ կը տեսնէին այդ փոքրիկ և աղքատ երկիրը հիմնայաւոր կործանելու և քրիստոնեայ բնակիչները օրէ անցունելու համար :

Նոյն թուականի նոյեմբեր 20ին առաւօտեան արշաւոյսը դեռ չի ծագած , ճանապարհի պատրաստութեան համար ամեն կողմէ սկսան փողերը հնչել , ամենայն աճապարանօք հազարաւոր վրան-

(1) Յէթինա՝ Մօնթէնէկրօյի մայրաքաղաքն է . այժմ ունի 10,000 բնակիչ . իսկ այն թուականին բնակչաց թիւն էր 4-5 հազար :

ներ մէկ վայրկենի մէջ վար առնելով ջորիներու վրայ կը բեռցունէին : Անվեհեր զօրաց դէմքը ուրախութեամբ կը խայտար , իսկ երկչոտ զինուորաց դէմքը կը նմանէր սառն մարմարիոնի . ես ալ այդ վերջիններու կը պատկանէի :

Կէս օրուան երկու ժամ մնացած , այդ բազմութիւնը սկսաւ յառաջ ընթանալ դէպի պատերազմի դաշտը . երեկոյին հասանք ժէշթրիցա անուն գիւղը : Ժէշթրիցա ընդարձակ մի գիւղ է որուն բնակիչները սլաւ են և յետին աստիճան աղքատ . այդ երկրի բնակիչներն ալ Հայաստանցւոց նման պանդխտութեան կը դիմեն և դառն աշխատանքով դրամ չահելով կը վերադառնան հայրենիք : Նոյն գիւղերը հոն անցունելու սրոշում տրուեցաւ :

Բարբարոս Ալպանիացիները ժէշթրիցաի ողորմելի քրիստոնեայ բնակչաց վրայ յարձակելով սկսան կողոպտել անոնց հարստութիւնը : Արդէն երկու բան մահմէտականներու քաջութիւնը կը գրգռէ և սիրտ կուտայ անոնց թշնամւոյն հետ կռուելու համար . մէկը աւարառութեան

ցանկութիւնը , միւսը կրօնական մոլեռանդութիւնը . այս երկու բանի համար ոչ մահուանէ կը վախնան և ո՛չ կրակէ : Հպատակ գիւղացւոց վրայ յարձակումն սկսաւ խիստ սրտաշարժ կերպով . անխիղճ ալաը պօզուք ալպանիացիք աղքատիկ խրճիթները խուզարկելով 13 տարեկանէն վեր մինչեւ անգամ 50 տարեկան կանանց պատիւը սկսան բռնաբարել փողոցներու մէջ առանց ամթահարելու : Մօնթէնէկրօցի կիներն ալ քաջ է իւր այրին պէս . երբ այդ խեղճ արարածները անձնատուր չըլլալով դէմ կը դնէին անոնց և չէին հնազանդիր անոնց կամքի , անգուժ և վայրենի ալպանիացիներն իրենց էաքականը պատեանէն դուրս առնելով անմիջապէս կը խողխողէին զանոնք : Մի քանի քայլ անդին ուրիշ սրտառուչ տեսարան մը կը ներկայանար . անոնց հրամանատարն ալ հեռուէն բարձր գագաթի մը վրայ իւր սրին կռթնած կը դիտէր զանոնք և չէր արգիլէր . անշուշտ ալ զուարճութիւն մը կը գգար : Ահա այսպիսի բարբարոսութիւններ աչքերովս տեսած եմ :

Ընթերցողը թող չզարմանայ և թող անհաւատալի չթուին իրեն մեր այս նկարագրութիւններ. Օսմանեան պետութիւնը երբ քրիստոնեայ ազգի մը դէմ պատերազմ հրատարակէ, նա կը յարձակի նախ և առաջ իր քրիստոնեայ հպատակաց վրայ, աւարի կուտայ անոնց հարստութիւնը, կայրէ ու մոխիր կը դարձնէ անոնց խրճիթները, կը քանդէ եկեղեցիները ու կը սրբապղծէ, կաթճնկեր երեսայն իւր մօրը գրկէն կը յափշտակէ, օրօրոցին մէջ քնացող անմեղ մանուկը քաշկռտելով դուրս կը հանէ ու իր անխնայ սրովը մի քանի կտոր ընելով կը նետէ անոր արիւնլուայ դիակը շանց առջեւ, ըսելով թէ ասոնք ալ կեալուր են և թէ պէտք է ջնջել քրիստոնէից սերունդը աշխարհիս վրայէն որ Օսմանի որդիները տիրեն ամբողջ աշխարհին։ Արդեօք Արարիչը չէ սիրած քրիստոնեայները որ զանոնք հալածելու համար ստեղծած է այս անգութ և վայրենի ազգը որուն բարբարոսութեանց զոհ լինին ամեն անգամ. արդեօք Արարիչը ստեղծած է թուրքը իբրեւ լոյս և քրիստոնե-

եայք իբրեւ խաւար որպէս զի հալածէ լոյսն զխաւարը ... : Ո՛չ, ո՛չ, այդպէս չէ կարելի վճռել. վասն զի ով որ աջք ունի, կը տեսնէ թէ Քրիստոսի սուրբ կրօնքը լոյսն է, իսկ Մուհամմէտի պիղծ կրօնքը խաւար միայն կարտադրէ. և ահա անոր համար է որ թէեւ երբեմն լոյսին խաւարը կուգայ յաջորդել, բայց լոյսը անպակաս է միշտ կենդանի աշխարհի վրայէն և վերջնական յաղթութիւնը յայտնէ։ Լոյսն է որ կենդանութիւն կը պարգեւէ աշխարհին։

Նոյեմբեր 21ին ժէշթրիցա գիւղը բուրովին աւերակ դառնալէ յետոյ, ժողովրդեան մէկ մասը անտառը փախած էին կեանքերնին ազատելու համար. Օսմանեան բանակները թողլով այդ դիրքը յառաջացան դէպի Ըշթրուք։ Մօնթէնէկ-րօցիք ոյնտեղ իրենց բարձր և նպաստաւոր պատերազմական դիրքերը բռնած էին արդէն, երբ թշնամիք մօտեցան այդ հռչակաւոր հերոսներուն։ Նոքա անմիջապէս սկսան բարձր ժայռերու վրայէն հրացանի հարուածներ արձակել Օսմանեան բանակներուն. պատե-

րազմը սաստկացաւ . Մօնթէնէկրօցիք՝
Թուրքերը առանց իրենց մօտեցնելու
մեծ կոտորած մը տուին խաբերայ մար-
գարէի ժողովրդեան . պատերազմը տե-
ւեց մինչեւ արեւու մարը մտնելը .
Տէրվիշ փաշա չկարողացաւ դիմադրել ա-
նոնց . երեկոյին տեղեկացայ որ օսման-
եան զօրքերէն 260 հօգի մեռեալ և 455
հօգի վիրաւորեալ կայ : Գիշերը ան-
ցուցինք դարձեալ Ժէշթրիցա գիւղի
աւերակաց մէջ :

Հետեւեալ օրն ընդհանուր հրամանա-
տարը իւր օգնական փաշաներն իւր մօտ
հաւաքեց և խորհրդակցութեամբ որոշում
տուին որ նոյեմբեր 24ին մեծ զօրու-
թեամբ յարձակում ընեն Լշթրուքի անց-
քէն անցնելու համար որպէս զի կարող
լինին Յէթինան գրաւել : Թուրք զինուոր-
ները սաստիկ վրէժխնդրութեամբ լեց-
ուած էին Մօնթէնէկրօցուց դէմ . իւրա-
քանչիւր բանակի մէջ կը տիրէին աղմուկ
և հայհոյանք թշնամոյն դէմ , զինուորք
պատրաստութիւն կը տեսնէին , մին հը-
րացանը կը մաքրէր , միւսը զնդակներու
ժանգերը կիւղտէր : Այսպէս կարգաւ

կաշխատէին ամեն մարդ և ահա եկաւ
նոյեմբերի 24րդ օրն . առաւօտեան ար-
շալոյսը դեռ չէր ծագած , Թրքաց թըն-
դանօթները սկսան ռմբակոծել թշնամ-
ւոյն դիրքերը : Մօնթէնէկրօցիները չը
սպառախանեցին . այնպէս ձեւացուցին
որ փախուստ տուած են իրենք : Թրքաց
զօրաբանակները սկսան յառաջանալ :

Լշթերցողացա զաղափար մը տալու
համար այդ անցքի վրայ , պարտք կը հա-
մարիմ նկարագրել աստ : Լշթրուք կոչ-
ուած տեղը մի նեղ ճանապարհի անցք
է որուն լայնութիւնն է 2 ½ մէթր և
երկայնութիւնը կը տեւէ 4 ժամ . ճանա-
պարհի երկու կողմի բարձրութիւնն է 200
մէթր . կարծես բնութիւնը ստեղծած է
այդ դիրքը պատերազմող անզօր ազգի մը
համար . վարէն մինչեւ վեր սրածայր ա-
պառաժներով զարդարեալ է . եթէ մարդ
գլուխը դէպի երկինք վերցնէ , կը տես-
կայ : Այդ բնական բարձրաբերձ ապա-
ռաժներու գագաթը Մօնթէնէկրօցիք չին-
ծու ծառեր տնկած էին որոնց մէջ փոք-
րիկ լեռնային թնդանօթներ զետեղուած
էին : Երբ Տէրվիշ փաշայի բանակները ամ-

բողջապէս ներս մտան Ընթրուքի անցքէն, այն ատեն Մօնթէնէկրօցիք սկսան թընգանթի ուումբեր արձակել և ապառաժի ահագին կտորներ գլորել դէպի վար Օսմանեան զօրաց վրայ . այս վերջին գործողութիւնը կատարողները կանայք էին որոնց ամուսինները զէնքով կը պատերազմէին : Ընթերցողը թող երեւակայէ անգամ մը թէ այդ նեղ անցքի մէջ ինչ սարսափելի տեսարան մը կը ներկայանար . դիակ դիակի վրայ , վիրաւորեալք վիրաւորեւոց վրայ , մին օգնութիւն կաղաղակէր «Նա՛ Մուհամմէտ» կոչելով , միւս մը մահուան վիճակի մէջ կը մրմռար «Նա՛ Ալլահ իւ Ալլահ» : Ահա այսպէս առաւօտէն մինչեւ կէսօր տեւեց պատերազմը . Տէրվիչ փաշա չկրնալով դիմանալ ստիպուեցաւ ետ քաշուիլ 3 հազարի չափ մեռեալ և 4 հազարէն աւելի վիրաւորեալ թողլով . այդ վիրաւորեւոց մին ալ ես էի : Հետեւեալ օրը բոլոր վիրաւորեալները փոխադրեցին Մասթարի հիւանդանոցը :

Տէրվիչ փաշա խոստացած էր Սուլթան Ազիզի որ եթէ զինքը ընդհանուր զօրաց հրամանատար կարգէ, կրնայ ամբողջ Մօն-

թէնէկրօցւոց երկիրը գրաւել : Սուլթանը ընդունելով իւր առաջարկը ուղարկած էր զինք . բայց երբ այնչափ զինուոր կոտորեց և չկրցաւ յաջողիլ , ստիպուեցաւ հրաժարիլ այդ պաշտօնէ և մեկնիլ Կ. Պօլիս , ճերմակ երեսով... ուխտելով որ մէկ մ'ալ այդ երկրի անունը չտայ իր կենաց մէջ , վասն զի կերած էր այդ քաջերու բաբառան : Ահա այսպէս վերջացաւ Թրքաց յոյդ վերջին պատերազմը Մօնթէնէկրօյի հետ : Իսկ ես չորս ամիս Մասթարի աւստրիական հիւանդանոցի մէջ մնացի անօք և անմխիթար , մինչեւ որ վերքերս դարմանուեցան :

Ե

Այժմ դառնանք մեր հայրաստան ընկերի կեանքը նկարագրել : 1878 թուականին իմ բարեկամ Գէորգի մայրը մեռաւ : Գէորգի փոքրիկ եղբայրը և երեք քոյրերը թշուառութեան ենթարկուած էին և այդ թշուառութեան պատճառն ալ անոնց հայրն էր : Այս անձը վատահոգի սրիկայ մ'էր . նա իւր կնոջ հիւանդութեան օրերը կը թողուր զնա ան-

պաշտպան և ինքզինքը արբեցողութեան տալով անպատիւ կանանց հետ կը զուարճանար . երբ մահամերձ կինը կը տեսնէր այս անվայել եղելութիւնները , կը զգուշացնէր զնա և կը խրատէր . որ հեռի կենայ այնպիսի անբարոյականութենէ . բայց նա փայտ մը առնելով ձեռքը կատաղաբար կը յարձակէր խեղճ կնոջ վրայ և անգթօրէն կը հարուածէր զիակ դարձած կինը : Այս անձը սալիքից խաչիկ կը կոչուէր . նրա բնական վայրն էր Խոսկիւտար վանքի Այգի կոչուած արուարձանը . հազիւ 38-40 տարեկան , նիհար և սեւադէմ մէկն էր . իւր աչացը մէջ կը տեսնուէին արեան բարակ բիծեր որ նշան մ'էին իւր արբեցողութեան : Պէտք չէ զարմանալ խաչիկի վայրենի բնութեան վրայ , վասն զի կըսէին թէ նրա հայրն ալ ժամանակաւ մի ոճրագործ է եղեր . անոր համար հոս կը բերեմ այն հայկական առածը թէ «Օձէն ձուկ չծնիր, ոչ ալ գայլէն դառն» . հայրը մարդասպան մ'էր , իսկ որդին սրիկայ : Այս ընտանեաց մէջ ժամանակաւ կը թագաւորէր մշտական սէր և երջանկութիւն , բայց այժմ լացն ու կոծը ,

հառաչանք և արտասուքն եղան իրենց բաժին . հիւանդ կինը չգիմանալով իւր ամուսնոյն բարբարոսութեանը , իր կեանքը վերջացուց : Կնոջ մահուանէն յետոյ աւելի սարսափելի կերպով սկսաւ ընտանեկան կռիւ . հայրը սկսաւ ծեծի տակ հորդին հանել իւր հարազատ զաւակներուն : Գէորգ ապստամբեցաւ իւր անբարոյական հօրը դէմ և արդէն արդարութիւնն այնպէս կը պահանջէր :

Խաչիկ իր կնոջը մահուանէն երեք օր վերջը հեռացաւ տունէն թողլով իւր որդի զաւակներն . նոյն արուարձանի մէջ նա մի անպատիւ կին կը սիրէր . զիչեր ցերեկ չէր բաժնուէր անկէ . որբերը ամայի տան մէջ փակուած անօթի և անխնամ անդադար արցունք կը թափէին : Գէորգ բժշկական վարժարանի ներքին աշակերտ ըլլալուն պատճառաւ շարաթը մի անգամ հրաման ունէր տուն երթալու : Ուրբաթ օր մը Գէորգ տուն երթալով իր եղբարցը մօտ , ականատես եղաւ իւր վայրենի հօր գործած բարբարոսութեան , լսեց բոլոր եղելութիւնը և յետոյ դիմեց իւր տա-

ներկեց քահանային , Նոր Թաղի Թաղական
խորհրդոյն և ամենէն վերջը Անմահն Ներ-
սէս Պատրիարքին , սպասեց մի քանի շա-
բաթներ , բայց հայրը զգաստանալու փո-
խարէն աւելի եւս կը սաստկացնէր բար-
բարոսութիւնը . ոչ տանեղեցը , ոչ Թա-
ղական խորհուրդը և ոչ ալ Պատրիարքը
կարող եղան խաչիկը ուղղութեան բերել .
ամեն երեկոյ ծեծ ու կոծը կը փրկէին տան
մէջ : Գէորգ տեսնելով այս ամեն անյաջո-
ղութիւնները , վճռեց բարբարոս հօր մը
դէմ բարբարոս որդի լինել . այլ եւս
կատաղութեան կրակը վառուեցաւ Գե-
որգի մօայլ աչացը մէջ : Վերջապէս օր
մը խաչիկ այն անպատիւ կնոջ ձեռքէն
բռնելով բերաւ տուն և իր տան երէցը
կոչելով ուղեց պսակուիլ . բայց երէցը
մերժեց նրա առաջարկութիւնը , և ահա
խաչիկ աւելի սաստկացուց իր վայրա-
գութիւնը և աններելի ոճիրները . նա
տունէն դուրս վանեց իր զաւակները ո-
րոնց ամենէն մեծն 14 տարեկան աղջիկ
մ'էր :

Այն խորամանկ պոռնիկ կինը հասկը-
ցաւ թէ օր մը խաչիկ իր սիրոյն զոհ պի-

տի լինի . ուստի անոր տան դրան չմ-
քէն ներս ոտք դրած օրէն սկսաւ առա-
ջարկել որ այդ չէնք օրինաւոր կերպով
իր վրայ դարձնէ . իսկ եթէ իւր այս ա-
ռաջարկութիւնը չընդունի , անկարելի է
որ իրեն կին դառնայ , այլ այն օրէն կը
թողու գինք ու կը հեռանայ : Խաչիկ կը
սիրէր այդ բաղդախնդիր կինը և կըցան-
կար անոր հաճելի ըլլալ . ուստի համա-
ձայնեցաւ իւր ունեցած ամբողջ հա-
րստութիւնը Ե․․․ի վրայ դարձնելու ,
այն հարստութիւնը որ չորս որբերու
ժառանգութիւնն էր : Այս լուրը կայ-
ծակի նման Գէորգի ականջը հասաւ .
նա վճռեց որ սպաննէ իւր անիրաւ
հայրը և ըսաւ ինքնիրեն . Պէտք է
մեր արդար իրաւանց սլաշտպանութեան
համար օր մ'առաջ մեռնիմ իբրեւ մարդ ,
քան թէ օր մը վերջ վատութեամբ միեւ-
նոյն վախճանն ունենամ . այն տունը որ
պոռնիկի մը տալ կուզէ հայրս , մեր ժա-
ռանգութիւնն է . եթէ անտարբեր մնամ ,
պիտի թուցնենք զայն մեր ձեռքէ և քոյ-
րերս պիտի մնան փողոցներու մէջ իբրեւ
մուրացկան , անտէր և անպաշտպան . իմ

կեանքս պիտի կորսնցունեմ, խաւար բանտերու մէջ պիտի վերջացնեմ երիտասարդութիւնս և ասով պիտի ազատեմ զանոնք իրենց տաժանական կեանքէ. աշխարհային կեանքի վայելչութենէ պիտի զրկուիմ ես, ապագային երջանկութիւնս պիտի կորսնցնեմ, բայց հոգ չէ. հայրս կուզէ իմ քոյրերս գերի ընել այն պոռնկի, հայրս կուզէ իրեն կին առնուլ զնա որ իւր զաւակաց հոգին ու մարմինը մաշեցնէ. բնական է որ խորթ մայրերը միշտ ատելութեամբ կը վարուին որբերու հետ, կը հալածեն միշտ. գայլն ու գառը միասին չեն կարող ապրիլ. ա՛հ, մենք որ այժմ՝ որբ ենք և միանգամայն անբաղդ, իցի՛ւ թէ՛ այնպիսի հրէշի մը որդի լինելու անունը չժառանգէինք. ինչ որ նախապէս վճռեցի, պէտք է որ կատարուի. թող լսէ բոլոր աշխարհ թէ անօրէն հայր մը իւր պատիժը պիտի ընդունի իր հարազատ զաւակէն:

Այսպէս ահա Գէորգի դատողութեան և զգացմանց մէջ մաքառումը սկսած էր. բայց նա իր որոշման վերայ կեցած էր, իսկ հայրը չէր գիտեր

և չէր յուսար որ իր որդւոյն վճիռը անգառնալի է: Այս վայրկենին Գէորգ ամեն ինչ մոռացած էր, հարստութիւն, կեանք, ապագայ, ուսում և գիտութիւն, որոնք մոքէն անգամ չէր անցուներ. նա բոլորովին փոխուած կերպարանք մ'առած էր, նորա դէմքի վրայ նկարուած կերեւէին կատաղի վրդովմունք. ճակատը կնճռուած էր և կրակոտ աչաց բիբերը վայրենի կերպով կը շարժէին իւր թաշօնքերու տակէն: Բաւական չէր որ այն չափ արտասուք կը թափէր, պիտի թափէր նաեւ արիւն, և ահա այն ատեն պիտի վերջանար այդ երկպառակութիւնը:

9

Օձի մահը երբ գայ, ճամբու վրայ կը պառկի, կըսէ առածը:

Աիրակի օր մ'էր: Գէորգ տուն կուգայ և կը տեսնէ որ իւր վախճանեալ մօր սնտուկները տակնուվրայ ըրած էր այդ անպատիւ կիներ. նա չգտաւ իւր փոքրիկ քոյրերը և եղբայրը իւր հայրենի տան մէջ. նոքա արտաքսուած էին և կը թափառէին փողոցներու մէջ: Երբ Գէորգ

տեսաւ այս տղետալի տեսարանը, կեցաւ վայրկեան մը լուռ և տխուր կերպարանքով. այս լուռութեան յաջորդեցին նրա դէմքի վրայ պայծառ արտասուաց կաթիլներ. նա հասկցաւ ամեն բան. այն վայրկեանին հայրը բացակայ էր տունէն, միայն անպատիւ կինը ներկայ էր, որ պատուհանին մօտ նստած փողոցէն անցնողները կը դիտէր: Գէորգ առանց բառ մ'ուղղելու Ե...ին, դուրս ելաւ և գնաց մօրաքրոջը տունը. տեսաւ որ քոյրերը և եղբայրը այնտեղ էին. նոքա հեծկտալով պատմեցին իրենց հօրը բռնաւորութիւնը և վայրենութիւնը, եկան պաշարեցին Գէորգը և սկսան արտասուք թափել: Այդ սղորմելի և անմեղ արարածոց մին կըսէր. Գէորգ, եղբայրի՛կս, եթէ հայրս անգութ է, կաղաչեմ դու գոնէ գթա մեզ, Ներկորդը կըսաղաթաէր ըսելով. Գուես մեր պաշտպանը: Նրորդը կըսէր. Անգութ հայրս մազերէս բռնելով դուրս նետեց զիս: Իսկ ամենէն փոքրիկը սրտաճմրկ ձայնով կը ճվար. Անթի՛ր եմ, հա՛ց կուզեմ, և Գէորգի ոտքերուն կը սլլուէր: Գէորգ երբ տեսաւ այս ողբալի կացու-

թիւնը, իր բարկացայտ, երկնադոյն աչքերը սկսան վառուիլ տենդային կրակով. ամբողջ մարմնով սկսաւ դողալ նա և իր դէմքի վրայ նշմարուեցաւ մի անսովոր անհանգստութիւն. կը դողդղային նաեւ ծնկոււրները. մէկ խօսքով այդ տեսարանը շատ գէշ տպաւորութիւն ըրաւ իր սրտին վրայ. ա՛յ չկրցաւ զսպել ինքզինքը և երկու ձեռքով բռնեց աչքերը որոցմէ արտասուքը ջերմ հոսանքով սկսան իջնել երեսն ի վար: Մի քանի րոպէ խոր լուռութիւն տիրեց իրենց մէջ. յետոյ Մաքրուհի բռնելով իր եղբօր ձեռքը, ըսաւ. Ա՛հ, եթէ այսօր չկարենանք համոզել մեր հայրը, վաղ առաւօտ ամեն բան պիտի լիննայ: — Խնջ պիտի կարենայ ընել. դուք անհոգ եղիք, սրտասխանեց Գէորգ: — Ա՛հ, հաւատա՛, եղբա՛յր իմ, վաղը հայրս պիտի երթայ կալուածական պաշտօնատունը ու մեր արդար ժառանգութիւնը այդ կնոջ վրայ պիտի դարձնէ օրինաւոր կերպով. մենք այնուհետեւ պիտի մնանք փողոցներու մէջ և թշուառ պիտի լինինք: Գէորգ իր քրոջ խօսքերը լսելէ յետոյ, մի ողորմելի հայեացք ձգեց անոնց

վրայ և ըստ. Մեր այս արդար դատաստանը վաղը պիտի տեսնուի ու դուք երեկոյին ամենքդ ալ այդ տանը մէջ պիտի լինիք. պէտք է որ համբերութեամբ ըսպասենք մեր ճակատագրի վախճանին. դուք պէտք է փարատէք այդ կասկածը թէ ուրիշները պիտի յափշտակեն մեր ժառանգութիւնը. անհոգ եղի՛ք. առայժմ մնաք բարեալ, դարձեալ կը տեսնուինք, յարեց Գէորգ և հեռացաւ:

Նոյն օրը Նոր թաղի Թաղական խորհուրդը Սաչիկի տան երէցին հետ գնացին մօլորեալին մօտ, համոզելու համար որ իւր անիրաւ դիտաւորութենէ կտ կենայ. բայց նա կատաղութեամբ կընդդիմախօսէր անոնց ըսելով. իմ հարստութեանս պատասխանատուն ես եմ միայն. ոչ ոք իրաւունք ունի միջամտելու այս գործին. ես օրինաւոր կերպով ինձ ամուսին պիտի առնեմ Ե...ը և վաղ առաւօտ ըստ օրինի իմ բոլոր հարստութեանս կանոնաւորապէս նա միայն տէր պիտի դառնայ. անկարելի է որ զիս համոզէք: Քահանան տեսնելով որ Սաչիկը պոռնիկ կ'նոջ մը սիրոյն գերի եղած է, «արիւն ձեր ի գլուխ

ձեր» ըսին և գնացին Գէորգին պատմեցին եղած խօսակցութիւնը:

Գէորգ դարձեալ մնաց խոր մտածութեանց մէջ. յետոյ գնաց Սաչիկի մօտ, վերջին անգամ խրատելու համար զնա: Սաչիկ տանը պարտիզին մէջ գործով կը զբաղէր. Գէորգ մօտենալով հօրը, իմաց տուաւ որ կուզէ վերջին տեսութիւն մը ընել: Սաչիկ խորոտալի դէմքով մը հարցուց թէ ի՞նչ բանի համար կուզէ տեսակցիլ: Եւ ահա Գէորգ բացաւ բերանը և սկսաւ խօսիլ. Ո՛վ հայր, թէպէտեւ հայր կոչուելու արժանի չեա, բայց վերջին անգամ այս անունը տալով, խորհուրդ կուտամ քեզ որ եթէ ամօթալի գործերդ չի թողուս, վիճակդ շատ գէշ պիտի լինի: Սաչիկ լսելով իր որդւոյն նախատալի և միանգամայն բարոյալի խօսքերը, կատաղութեամբ հրամայեց որ դուրս ելնէ տունէն և ուրիշ անգամ չը ներկայանայ: Գէորգ աւելի կատուեցաւ և դարձեալ սկսաւ խօսիլ. Այսպէս ուրեմն բոլորովին կուրանա՞նքու հարազատ զաւակները մի պոռնիկ սիրոյն համար. ա՛մօթ և նախատինք քեզ. թող այն օրը

սե՛ւ լինէր երբ դու աշխարհ եկար . թող քո մայրը փոխարէն քեզի մի կտոր քար ծնած լինէր և ոչ թէ քեզի նման պատիժ ու պատուհաս . անգգայ և վայրենի կենդանիներն անգամ կը գդուեն և կը պաշտպանեն իրենց ձագերը, իսկ դու այդ անասնոց չափ ալ գգացում և սէր չունիս դէպի զաւակներդ . կատաղի հրէշի մը նման կը յարձակիս որդւոցդ վրայ և կը յօշոտես զանոնք . խեղճ մօրս մահուանը պատճառ դո՛ւ եղար , արիւնարբու դահճի մը նման գիշեր ցերեկ փայտի և երկաթի հարուածներով հալածեցիր , որպէս զի խոչընդոտ չլինի քու ամբօթալի գործերուդ . վերջապէս յաջողեցար սպաննել զնա ու այնպէս զովացուցիր քու դրժոխային սիրտդ . ա՛լ ասկից յետոյ ազատ ես ամեն կերպ անգթութիւններ գործելու . եթէ մենք քու պատճառովդ զըրկուեցանք մեր սիրելի մօրմէ , պէտք է նաեւ զրկուինք մեր չարասիրտ և եղեռնադործ հօրմէ ալ որուն կենդանութիւնը ասկից յետոյ միշտ վնասակար պիտի լինի մեզ . դու նախատինք կը բերես մեզի քան թէ պատիւ . որչափ որ դու կեն-

դանի լինիս , մեր աչացը արտասուքք երբէք չպիտի ցամքի , միշտ պիտի արտասուենք , միշտ պիտի մաշուինք ու տանջուինք . դու որ սարսափելի մի յանցաւոր ես , պէտք է որ պատժուիս :

Անիրաւ հայրը լսեց իւր որդւոյն ազդու խօսքերուն . նրա ամբողջ մարմնոյ մէջ անցաւ մի ցուրտ սարսուռ և ըսպէսական լռութենէ յետոյ ըսաւ . Դու ինձ կանիծե՞ս , Գէո՛րգ . կանիծե՞ս հայրդ որ քու կենացդ պատճառ եղաւ : — Այո՛ , ուրիշ խօսքերու արժանի չես դու . նա որ իւր կնոջը մահուան պատճառ կը լինի , նա որ կը թողու իր հարազատ զաւակները անպատիւ կնոջ մը սիրոյն համար , նա որ իւր ընտանեացը անունը և պատիւը կարատէ , նա որ իր զաւակացը արդար ժառանգութիւնը օտարներու կը պարգեւէ , արժանի է միայն անէծքի , արժանի է նաեւ մահուան . կանիծեն քեզ զաւակներդ որ քու պատճառովդ որբ մնացին , անոնք ալ զքեզ անիծելու իրաւունք ունին վասն զի գիշերային խաւարի մէջ հեծող բուերու նման փողոցէ փողոց և տունէ տուն կը թափառին ու-

տելու հաց մուրալու համար. գիտցիր որ քու մեռնելէդ վերջն ալ անէծքի արժանի պիտի լինիս. չար մարդու մը չար գործերը քանի յիշուին, գրեթէ ամեն անգամ կը հայհոյեն անոր գերեզմանին վրայ. ահա այս վերջին անգամն է որ քու անբարոյականացած տանդ մէջ կը տեսնես զիս վասն զի այլ եւս առեւտրութիւնը, կիրքը, անբարոյականութիւնը և պոռնկի մը պիղծ սէրը ցնորեալ վիճակի մէջ ձգեա՞ծ են զքեզ. այդ կինը դրախտի օձին նման մոլորեցուց զքեզ, իր թունալից արիւնովը պատուաստեց քու տկար մարմինդ. եթէ այժմ չզղջաս և չզգաստանաս, անդառնալի է քու կորուստդ և ոչ ոք պիտի գիտայ քեզ: Գէորգի այս խօսքերն լսելով մոլորեալի դէմքին վրայ երեւաց ոչ թէ մարդկային այլ դիւական մի ժպիտ. վայրկեան մը լուռ կեցաւ նա և ապա արհամարհական սառնութեամբ պատասխանեց իւր որդւոյն. Գէորգ, անկարելի է որ այս որոշումս փոխեմ. եթէ իմ հարստութիւնս ձեր արդար ժառանգութիւնն է, ուրեմն կարող ես ինձ դէմ դատ բանալ և իրաւունքդ պաշտ-

պանել: Գէորգի մուսլ դէմքի վրայէն անցաւ մի դառն ժպիտ և ապա շարունակեց. Այո՛, պիտի յաղթեմ քեզ. իմ մօրս և նորա որբ զաւակացը վրէժը պիտի առնեմ քեզնէ, բայց ոչ թէ դատի կոչելով զքեզ, այլ Աստուծոյ ինձ նուիրած այս երկու բազուկներովս: Այս ըսելով Գէորգ հեռացաւ հօրմէն և փողոցի դուռը ուժգին զարնելով փակեց: Հայրը իւրօրոյստալի դիմօք նայեցաւ որդւոյն ետեւէն և դարձեալ շարունակեց իր աշխատութիւնը:

Գէորգ այն օրը անյայտ եղած էր, նա պատրաստութիւն կը տեսնէր վրէժ լուծելու իր դաւաճան հօրմէն. ոչ ոք չգիտէր թէ ինչ հետեւանք պիտի ունենար այս գործը. զիչերը նա չդարձաւ իր եղբարցը մօտ. նա զնաց իր բարեկամաց միոյն հիւր եղաւ: Խեղճ երիտասարդը սրտի տագնապէն բերանը հացի փրշրանք մ'անգամ չդրաւ, զիչերը անցուց զառամեալ վիճակի մէջ. միտքը չըջապատեալ էր երեւակայութիւններով, տըխուր մօայլը պատած էր նրա դէմքը. մերթ ընդ մերթ սրտապատառ հառաչ-

ներ կենէին բերնէն . նա անկողնոյ մէջ ուրուականի մը նման նստած կանիծէր իր բարտը , մտաբերելով իւր անցեալի ուրախութիւնները և երջանկութիւնները . իսկ ներկայի անակնկալ դառն և տխուր վիճակը կը տանջէր նրա սիրտը . ամբողջ գիշերը սարսափելի յուզմամբ և զառանցութեամբ անցուց . վերջապէս հոգեսպառ ինկաւ մահճին վրայ նուաղեալ վիճակի մէջ : Գէորգ կընիրհէր դառն հառաջանքներով :

Ե

Հետեւեալ աղետալի օրն էր 1882 յուլիսի 21 :

Գէորգ յանկարծ վեր թռաւ անկողնէն , կարծելով թէ ժամանակը ուշ է . բայց դեռ գիշերուան խաւարը կը տիրէր . հազիւ թէ մի քանի վայրկեանէն յետոյ արեւելեան երկնքի վրայ կը նշմարուէին լուսաբացի սլայծառ նշոյլները : Գէորգ աճապարանօք փողոց ելաւ և գնաց մի ուրիշ բարեկամի տունը . անդ փոխեց իւր վարժարանի զինուորական զգեստները . փոխանակ այդ վայելուչ և փայլուն ըզ-

գեստներու , նա կը հագնի ցնցոտիներ . գլուխը կը դնէ մի հնամաշ գլխարկի տապական ձեւով , ձեռքը կառնու կօշիկ ներկողի տուփ մը և անմիջապէս կիջնէ Խսկիւտարի նաւամատոյցը . այդ գործիքները նա պատրաստած էր մի քանի օր առաջ : Նաւամատոյցին վրայ կը գըտնուէր բարձր շէնք մը որ սրճարան է . Գէորգ այդ սրճատունը ելնելով պատուհանէն կը դիտէ : Ըստ արեւելեան հաշուի՝ ժամը երեքն էր երբ Խաչիկ իւր բաղդա . խնդիր սիրուհւոյն հետ երեւցաւ հեռուէն , Գէորգ անմիջապէս կը նետուի շոգենաւը որպէս զի հայրը զինքը տեսնելով ձերբակալել չտայ . քիչ մը վերջը նոքա ալ կը մտնեն շոգենաւ . այդ շոգենաւը Շիրքէթի Խայրիէի 24 թիւն էր : Կէս ժամ վերջը շոգենաւը Պօլսոյ կամուրջին կը մօտենայ . նախ և առաջ մեր կարծեցեալ կօշիկ ներկողը դուրս կը նետուի , առանց մարդու մը երեւ նայելու կը յառաջանայ դէպի Պօլսոյ կողմը և այնտեղ ծովային բաղնիքի պահակատան մէջ կը սպասէ անոնց : Մի քանի վայրկեանէն Խաչիկ անպատիւ կնոջ հետ շոգենաւէն

Ելնելով ուրախութեամբ կերթային կալ-
ուածական պաշտօնատեղին , ուր որբե-
րու ժառանգութեանը տէր պիտի լինէր
այդ խաբեբայ կինը : Հագիւ մօտեցած
էին Պէօյիւքտէրէի նաւամատոյցին քով ,
Գէորգ բազմութեան մէջէն ելնելով իր
հօրը դիմաւորեց . Խաչիկ ճանաչեց իր
որդին և տեսնելով զանի այլակերպ և
փոխուած կերպարանքով , հասկցաւ որ
իւր գլուխը մեծ փորձանք մը պիտի գայ
նոյն վայրկենին սկսան ծնկուընթերը դո-
ղալ և անկարող եղաւ քայլ մ'առաջ եր-
թալու . կուգէր բառ մ'արտասանել , բայց
կարծես թէ նոյն ժամայն նրա լեզուն
բռնուած էր . նա որպէս կաթուածահար
մարդ անխմանալի կերպով կը հեկեկար :
Նոյն վայրկենին դաւաճան հօր և անմեղ
որդու մէջ կը տիրէր մի տեսակ բռնա-
դատեալ լուութիւն . երկուքն ալ կը ցան-
կային խօսիլ , բայց կը դժուարանային թէ
ի՞նչ խօսին . թէեւ այդ վերջին վայր-
կենին շատ բան ունէին միմեանց ասե-
լու , բայց անկարելի եղած էր : Մինչ
հայր և որդի սոյն հոգեւտանջ լուութեան
մէջ էին , Խաչիկ ինքզինքին գալով կու-

գէր խոյս տալ Գէորգէն որպէս մուկը
կատուէ . ցնորեալը հասկցած էր որ իւր
վերջին վայրկեանը հասած է և անդառ-
նալի կերպիւ վճռուած է որ իւր կեանք
վերջանայ , նա դողդոջուն ծայնով մի քա-
նի բառ կարող եղաւ արտասանել իւր
որդւոյն . այդ վերջին խօսքերի մէջ լըս-
ուեցաւ հայրական սրտի դառն կսկիծը
իւր բոլոր հրաբորբոք վշտերով . նա դեռ
կը սիրէր իր որդին , նա դեռ կը խնայէր
որդւոյն . այդ զարհուրելի վայրկենին
նա պատրաստ էր ամեն ինչ տալ , նրա
ամեն առաջարկութիւնները ընդունիլ .
մէկ խօսքով զղալ և մեղայ դռնել , միայն
թէ առանց արեան կարողանար հաշտուիլ
իւր որդւոյն հետ : Գէորգ զգաց իւր
սրտին մէջ իւր հօրը բազմանքը , զգաց
նաեւ նրա զղջումը , բայց վերջապէս Խա-
չիկի մահուան անդառնալի վճիռը տուած
էր նա . Գէորգ կատաղաբար երկու
քայլ ետ քաշուեցաւ ու պատասխա-
նեց իր հօրը . Ո՛չ , ո՛չ , վերջին զղջումդ
անօգուտ է , անմեղ մօրս վրէժխնդիր
ուրուականը զիս քուռիս մէջ հանգիստ չը

Թողուր, նա կը բողբէ ինծի դէմ որ իւր արդար վրէժը առնեմ քեզնէ։ Այս ըսելով Գէորգ մի քայլ եւս ետ դնաց, մեքենաբար աջ կողմի գրպանէն դուրս առաւ բէլովէրը և ուղղելով իւր հօր կուրծքին կրակեց, գնտակը կայծակի նման մտաւ նրա սիրտը, նա խաղառ արիւնաքամ եղաւ, թուլացաւ, դողաց և ընկաւ հառաչելով։

— Հայրասպան . . . Նրա այս խօսքին յաջորդեց յուսաբեկ սրտի և հոգեկան մաքառման դառն լուսթիւնը . . . և այսպէս վերջացաւ հօր և որդւոյ կռիւր։

Այս գործողութենէն վերջը Գէորգ ներկարարի տուփը ցած թողլով և ձեռքերը խաչաձեւ փակելով իւր կուրծքի վրայ, անշարժ մարմարեայ արձանի պէս անվէհեր կանգնած մի քանի բոպէ լուռ կը նայէր արեան մէջ թաւալող հօրը վըրայ։ Եւտոյ սրբեց աչացը արտօսըրը ու հեռացաւ։ Խեղագարի նման չէր գիտեր դէպի ո՞ր կողմերթալ։ Սա կէտը զարմանալի է որ այս եղելութեան միջոցին այնչափ բազմութենէն ոչ ոք տեսաւ ոճրագործին ո՛վ ըլլալը։ Նոյն ատեն մի խումբ

ստիկաններ վրայ հասնելով ձերբակալեցին մի ուրիշ անձ, հայրասպանը տեսնելով հեռուէն այդ սխալ ձերբակալութիւնը, նա վատութիւն սեպեց իրեն փախչիլ և կամ ուրանալ, անմիջապէս եկաւ ոստիկանապետին և ըսաւ։ Նս եմ մարդասպանը, բռնեցէ՛ք զիս և տարէք կառավարան։ Իսկոյն ձերբակալեցին Գէորգը։ Իսկ անդուժ ոստիկանք անձնատուր եղող յանցաւոր մէկրենց հրացանակոթերու հարուածներով կը տանէին դէպի դատապարտութեան օթեւանը։ Մէկ ժամ վերջը Պօլսոյ կեդրոնական բանտի մահապարտներու յատկացեալ ամենախոր քարեղէն սենեկի միոյն մէջ դըրուած էր Գէորգ, ձեռքերը և ոտքերը ամուր չլթանելով կաշկանդուած։

Խաչիկի դիակը Պօլսոյ քաղաքապետական բժիշկը քննելէ յետոյ փոխադրեցին Պալըխլըյի գերեզմանատունը և յանձնեցին իւր մօրը . . . նրա բարեկամները և ազգականները երբ իմացան եղելութիւնը, ո՛չ ողորմիս կուտային և ո՛չ ալ կը հայհոյէին, միայն սապէս կըսէին. «Խաչիկ շատ լաւ մարդ էր, Աստուծոյ ո-

ղորմութիւնը թող նապաստակի նման նրա գերեզմանի վրայէն թռչի» : Գալով Ե...ի , նա արդէն անհետացած էր Խաչիկի սպաննուած վայրկենին . կառավարութիւնը սկսաւ փնտռել զնա . երկար ատեն չտեսնուեցաւ նա . բայց մի քանի ամիս վերջը նորէն երեւան ելաւ . այս անգամ իւր բնակութիւնը հաստատած էր Բերա Ենիշէհիւրի բողանոցներու միոյն մէջ . անբաղդը ... դարձեալ իւր նախկին արհեստը ձեռք առած էր . իսկ Գէորգի քոյրերը , ինչպէս նա իւր վերջին տեսակցութեան մէջ ըսած էր թէ միայն իրենք տէր պիտի լինին այդ տանը , այնպէս ալ եղան . ոչ ոք մեղադրեց Գէորգը իր գործած ոճրագործութեան մասին . ով որ լսեց , « Խաչիկ արժանի էր մահուան » կըսէր , և եթէ այնպէս չվարուեր Գէորգ իւր անիրաւ հօրը դէմ , գուցէ օր մը նրա որբ զաւակները յետին թշուառութեան մէջ ինկած սոսկալի ապագայ մը պիտի ունենային . հայր մը պէտք չէ որ իր զաւակաց այդպիսի բարբարոսութիւններ առնէ անխղճաբար . հայր մը պէտք է որ սէր և գութ ունենայ իր զաւակացը վրայ :

Իսկ երբ այսպէս մեղանչէ Աստուծոյ և բնական օրինաց դէմ , երբ իւր սրտէն բոլորովին կը հեռացունէ Աստուծոյ երկիւղը և իրբեւ գիշակեր զազան իր զաւակաց արիւնը կը խմէ , այսպիսի դառն և սոսկալի հետեւանաց շարժառիթ կը դառնայ : Խաչիկ իր անխոհեմութեամբ մի այսպիսի դատապարտելի մահուամբ կեանքը վերջացունելէ յետոյ , իր հարազատ որդւոյն հայրասպան անունը ժառանգելու ալ պատճառ եղաւ : Ուրեմն այնպիսեաց յիշատակը ամեն անգամ թող անէծքով յիշուի :

Ը

Այն աղետալի եղելութենէն անցած էր ճիշդ երկու ամիս . Գէորգ առաջին անգամ եղեռնական ատենին առջեւ հարցաքննուեցաւ . ընդհանուր դատախազն էր քրիստոնէից թշնամի թուրք մը , Ռիզա պէյ անուն . մեր հայազգի առաջնակարգ փաստաբաններէն Մեծ . Գրիգոր էֆէնտի Զօհրապ յանձն առաւ ձրիապէս պաշտպանել Գէորգի դատը և մինչեւ ցայսօր կը մաքառի Գէորգը ազատելու

համար : Խաչիկի արիւնը ոչ ոք կը պահանջէր իւր որդիէն , բայց եղբունադատ տտեսներ ամեն անգամ մահուան կը դատապարտէր յանցաւորը . առաջին անգամ երբ մահուան վճիւր տրուեցաւ ամբաստանեալին , նրա պաշտպանը վերաքննիչ տեսներն դիմեց : Այո՛ , Պէտրոք յանցաւոր է և արժանի է պատժոյ , բայց արժանի չէ մահուան , կալաղակէր Պ . Զօհրապ , փաստեր և օրինադրքէն յօդուածներ ցոյց տալով . բայց պէտք է գիտնալ որ Հայոցս համար արդարութիւն և իրաւունք չկայ Տաճկաստանի մէջ . կեսնքիս մէջ չտեսայ դոնէ մի անգամ որ Հայ մը խնդումերես դուրս ելնէ դատարանէ մը . միշտ Հայն է պարտականը և միշտ Հայն է արժանի պատժոյ և տուգանաց . մենք ամեն անգամ անարժան ենք արդարութեան վրան զի արդարութիւնը զօրութեան հետ միացած է . այն ազգը և այն մարդը որ զօրաւոր չէ , արդար ալ չէ և ուր որ երթայ , չէ կարող պաշտպանել իւր իրաւունքը :

1883ին Պօլիս կը գտնուէի . յանկարծ միտքս եկաւ իմ անբազդ ընկերը . շատ

փափաք ունէի վերջին անգամ տեսնել զնա մխիթարելու համար . մի քանի բարեկամացս հարցունցի իմանալու համար թէ ո՞ր տաւեն թոյլտուութիւն կը լինի այդ կարգի բանտարկեալներուն այցելութիւն տալու . տեղեկացայ որ ուրբաթ օրերը միայն կը լինի այդ թոյլտուութիւն : Հետեւեալ օրը որ ուրբաթ էր , ես գացի կեդրոնական բանտը որ Մէթտէրհանէ կը կոչուի . նախ բանտապետի սենեակը մըտայ որ մէկ հրամանագիր տուին ինձ . մի ուրիշ պաշտօնեայ ոտքէս մինչեւ գլուխ խուզարկեց որ մի՛ գուցէ գէնը , նամակ և այդպիսի վտանգաւոր բաներ գտնուին իմ վրայ : Այս գործողութիւնները վերջանալէ յետոյ , ինձ առաջնորդեց մի ծերունի թուրք պաշտօնեայ որ թօմարուք տղասի կը կոչուի . հրամայեց որ ետեւէն երթամ . նա ձեռացը մէջ ունէր բազմաթիւ ծանր երկաթեայ բանալիներ . ես հետեւեցայ նրան . ծերունին ուրախութեամբ կառաջնորդէր ինձ , կարծես թէ ցոյց տալու համար իմ սիրելւոյ անյայտ գերեզմանը . մենք մտանք գետնի խորութեան մէջ . նախ երկաթէ ծանր դուռ

մը ճոնջալով բացուեցաւ և ապառաժ-
եայ քարակոյի տասը աստիճան սանդուխ-
ներէ դէպի վար իջանք. մի երկաթեայ
դուռ եւս բացուեցաւ. երկու վայրկենէն
մենք մտանք բանտարկեալի քարեղէն
վանդակը. պաշտօնեայն ինձ ցոյց տուաւ
Գէորգը և հեռացաւ. երկաթեայ դուռը
կրկին փակուեցաւ և ես մնացի միայնակ
այդ քարեղէն նկուղի մէջ: Յառաջանա-
լով դէպի բանտարկեալը, տեսայ որ նա
փոքրիկ սենեկի մը մէջ յարդեայ անկող-
նոյ վրայ նստած, ձեռքը ծնօտին դրած
կը մտածէր. խեղճը բոլորովին կերպա-
րանալիտուած էր. սաստիկ նիհարցած,
մօրուսն երկարցած ու խառն ի խուռն
մազերը եռապատիկ հաստացած կեղտն,
նրա վարդագոյն թշերը դեղնած ու թոշ-
նած էին, մարմինը ցնցոտիներու մէջ
փաթաթուած, ոտքերը բոբիկ և չլթա-
յակապ, արեւու նշոյլը հազիւ ներս կը
թափանցէր այդ սենեկի նեղ լուսամուտ-
ներէն. երբ ես դրան մէջ երեւեցայ, նա
վեր թռաւ նստած տեղէն, խոնջած ա-
չերը յառեց դէպի ինձ, բոպէ մը կեցաւ
լուռ և դարձեալ հայեացք մը թողուց

իմ վրայ ու հեծկտալով անունս արտա-
սանեց. ես մօտեցայ նրան, չի կրցայ ինք-
զինքս զսպել և սկսայ ես ալ հեծկտալ,
և այսպէս մի քանի վայրկեան մենք մը-
նացինք լուռ գրկախառնութեան մէջ...
յետոյ բաժնուեցանք, բռնեցի նորա ձեռ-
քէն ու նստանք յարդեայ անկողնոյն վը-
րայ. նա չի կրցաւ բառ մ'արտասանել,
միայն թէ ձեռքը տարաւ դէպի կնճիռ-
ներով պատած ձախտը. մէկ կողմ ըրաւ
մազերու խիտ դէզը և ապա յարեց սըր-
տառուջ ձայնով. — Ա՛հ, սիրելի՛ բարե-
կամս, այդ համբոյրներդ չեն թեթեւ-
ցըներ իմ չլթաներու ծանրութիւնը. կը
յուսայի՞ր որ այս ցաւալի վիճակի մէջ պի-
տի տեսնես քու հաւատարիմ ընկերդ.
թող տուր որ թափեմ իմ զայրացած սրտիս
դառնութիւնը. ատեցին զիս ամեն բա-
րեկամներս. ամենքը թողուցին զիս ան-
տէր և անմխիթար ու դու միայն կը սի-
րես եղեր զիս, դու միայն հաւատարիմ
մնալով ինձ, զիս երջանիկ ընելու համար
եկար հոս: Այսպէս ըսելով նա բռնեց
դողդողալով իմ երկու ձեռքերս և սկսաւ
իւր ջերմ արտասուքով թրջել: — Մի

յուսահատիր, բարեկամ, Աստուած բարի է. թէպէտ սրտառու է ներկայ վիճակդ, սեւ է ճակատագիրդ, բայց պիտի դայ օր մը որ դարձեալ պիտի ազատիս այս բանտէն. համբերութիւնը յաղթող է: Երբ այս միտքարիչ խօսքերը կարտասանէի, նա ամբողջ մարմնովն կը դողար որպէս մի եղեռնագործ և դեռ կը մաքառէր իր սրտի և զգացմունքներու հետ: Բաւական խօսակցելէս յետոյ ըսի իրեն. Գէորգ, պէտք է՛ր որ դու հրապարակի վրայ, այն խօսքն բազմութեան մէջ գործէիր հօրդ սպանութեան գործողութիւնը. եթէ վճիռդ անդառնալի էր, դու կարող էիր զնա սպանանել իր տանը մէջ և յետոյ փախչիլ կեանքդ ազատելու համար: Իմ այս խօսքերուս վերայ նա դարձաւ և պատասխանեց ինձ. Ո՛չ, ո՛չ, սիրելի բարեկամս, ես երբէք չէի ցանկանար փախտականի անուն ժառանգել. ասի վատութիւն սեպեցի. բայց կայ մի էակ որ ամենուս Տէրն է, ահա ես Անոր վրայ դրած եմ յոյսս. աւելի մեծ յօժարութեամբ կընդունիմ մահը և ինձ հետ գերեզման կը տանիմ իմ

պատիւը. ուրեմն ի՞նչը ձգեց զիս այս թշուառ դրութեան մէջ. արդեօք վրէժ-խնդրութեան անգուսպ կի՞րքը, արդեօք արեան անշէջ ծարա՞ւը. ո՛չ երբէք. ես եթէ հայրասպան անունը ժառանգեցի, իմ ողորմելի որը և անմեղ քոյրերու և եղբորս ապագային բարելաւութեան համար ըրի այդ. ա՛հ, այն օրը երբ տեսայ զանոնք որ հայրենի տունէն արտաքսուած փողոցներու մէջ կը թափառին ողբադին, ահա այն վայրկենին տեսցի կեանքը և սիրեցի մահը ու տառապանքը և վերջապէս լուծեցի այդ անմեղներու վրէժը...: Յանկարծ նա ուժաթափ եղաւ. նա չունէր այնքան սրտի զօրութիւն որ կարողանար զսպել իւր հոգւոյ ամենադառն զգացմունքները դարձեալ սկսաւ արտասուքը հոսիլ նրա աչքերէն, դարձեալ զգացմանց կատաղի մրրիկը սկսաւ ալեկոծել նրա փլած սիրտը. այդ խռովութեան մէջ երկար տեսն կը տանջուէր նա մինչեւ որ խելագարի նման ձեռքը տարաւ դէպի բորբոքուած ճակատը և դողդոջուն ձայնով արտասանեց. Ա՛հ, ալ եւս յաւիտեան

կորսուած եմ. այս գայլերու ճիրաններու տակ ինկած մնացեր եմ անտէր. ո՛չ ազգը, ո՛չ Պատրիարքը կը պաշտպանէ զիս, բաց ի իմ բարի և մարդասէր փառտաբանէս որ իւր հոգին ու մարմինը կը մաշեցնէ զիս պաշտպանելու և ազատելու համար. նա է միայն որ կը գլխայ ինձ. շատ առաքինի անձ է. եթէ նա իմ դատու չպաշտպաներ, մինչեւ հիմա թուրքերը կախաղան քաշած էին զիս. կըսեն թէ թուրքերը գլխասիրտ են և ես ալ այնպէս կարծելով խոստովանեցայ ճշմարտութիւնը, բայց յետոյ շատ զղջացի:

Բարեկամիս այս խօսքերը ես ընդմիջելով ըսի. Յիրաւի սխալած ես դու, Գէորգ. սոխին անուշը չըլլար. թրքաց մարգարէն այնպէս սովորեցուցած է որ իւր յաջորդները միշտ հալածեն քրիստոնեայները, անոնց ազօթատեղիները հիմնայատակ կործանեն, հարքստահարեն զանոնք, բռնաբարելով կոյսերու պատիւը ընդունել տան անոնց բռնութեամբ Մուհամմէտի պիղծ կրօնքը, վերջապէս հազարաւոր անազնիւ միջոցներ գործադրելով, յաջողին յաղթել ա-

մեն անոնց որոնք տկար և անպաշտպան արարածներ են աշխարհի վրայ. . . . Նոքա համոզուած են թէ երբ այս ընթացքը բռնեն, այսինքն բարբարոսութիւններ գործեն, պիտի կարողանան տիրել ամբողջ աշխարհի. բայց չեն գիտեր որ ընդհակառակը պիտի գայ օր մը որ թրքաց գահը և թագաւորութիւնը կործանուելով հազիւ կարող պիտի լինին գտնել Արաբիոյ խորերուն մէջ մի քանի փարսախ հող բնակելու համար. այո՛, պիտի գայ օր մը որ թուրքը պիտի յիշէ իւր անցեալը, պիտի ըսէ ինքնին թէ ես ալ զօրաւոր ազգ մ'էի ժամանակաւ, իսկ այսօր վայրենի արաբացւոց մի անզօր իշխան: Տա՛ր երկինք որ այդ օրը շուտ հասնէր, որ մենք ալ ցամքած աչերով տեսնէինք նրա կործանումն և մեր ականջներով լսէինք անոնց ողբը. ինչպէս որ թրքաց արչաւանքները դէպի Արեւելք բարբարոսութեամբ սկսան, իւր այդ բարբարոսութիւնը նոյն իսկ պատճառ պիտի դառնայ կործանելու նրա մահա-մերձ թագաւորութիւնն ալ: Իմ այս արդարացի խօսքերս լսեց բանտարկեալն և

դառն կերպիւ շարժեց գլուխը և իւր չլթաներու շառաչիւնը արձագանք տուաւ իր սրտի բարկութեանը . յանկարծ նա նստած տեղէն վեր թռաւ . սիրտը լեցուած էր արդար վրէժխնդրութեամբ . բայց թշուառ ազատ չէր , վասն զի նրա ոտքերը կաշկանդած էին ամուր չլթաներով . մի քանի վայրկեանէն դադրեցաւ բարկութիւնը . դարձեալ նա նստաւ յարդեայ անկողնոյն վրայ . ես իւր ցաւերը մոռցնելու համար տուի ծխախոտի տուփը և սկսանք հանդարտօրէն խօսիլ անցած աղետիցը վրայ . ես միշտ կը մխիթարէի զինքը և իր ազատութեանը վրայ կը խօսէի . իմ արտասանած խօսքերովս նրա տխուր դէմքը փայլեցաւ սաստիկ ուրախութեամբ և բանտի սենեկին ջերմութենէն քրտանց մի քանի մարդարխոներ տեսնուեցան նրա դարկահար ճակտին վրայ : Նս պատրաստուեցայ մեկնելու , նա բռնեց ձեռքերէս ու տխուր ժպտով մը նստեցուց զիս . յետոյ իւր անկողնոյ տակէն մի տետրակ դուրս առաւ և տուաւ ինձ . ես ժպտելով կարգացի տետրին ճակատը ուր սա խորհր-

դաւոր բառերը նշանակուած էին «Հայրասպանի Յիշատակարանը» : Գէորգ այն աղետալի օրէն սկսեալ մինչեւ այդ օրը իր թշուառ կեանքը նկարագրած էր այդ տետրի մէջ : Ըսի իրեն թէ պէտք է որ շարունակէք այդ գրութեանքը մինչեւ ձեր ազատման օրը . միայն թէ քեզի պէտք է գլխաւոր երկու բան , առաջինը համբերութիւն և երկրորդը գերմարդկային արիւթիւն :

Մինչդեռ մենք այս խօսակցութիւնը կընէինք , երկաթեայ դուռը ահռելի դուռումով բացուեցաւ . երկու վայրկեանէն յետոյ ծերունի պաշտօնեայն երեւցաւ դրան չէմքին վրայ և հրամայեց որ բաժնուիմ . ես ելայ ոտքի վրայ , վերջին անգամ համբուրեցի տարաբաղդ ընկերիս դեղնադոյն շրթունքները և հեռացայ : Նա բարձրաձայն աղաղակեց ետեւէս . «Մի' մոռանար զիս . կեանքիդ մէջ յիշէ' միշտ քու հայրասպան ընկերդ» :

Թ

Անցած էր վեց ամիս մեր տեսութեան օրէն , եղեռնադատ ատեանը Գէորգի

մահուան վճիռը տուաւ . ընդհանուր
դատաւրսագը ղրկեց մի գործակատար
պաշտօնեայ բանտարկեալին մօտ , վճռա-
գիրը իրեն կարդալու համար : Բանտա-
պետը կը բերէ Գէորգը այցելութեան
սենեակը . գործակատար պաշտօնեայն
վճռագիրը կարդալէ յետոյ , իմաց կու-
տայ դատապարտեալին թէ մի միայն
Սուլթանը կարող է բարեփոխել այս վը-
ճիռը , այսինքն պէտք է որ Սուլթանի
աղերսագիր մը մատուցուի Գէորգի կող-
մէ , որպէս զի կեանքը իրեն չնորհուելով
դատապարտուի միայն 10 կամ 15 տարի
բանտարկութեան : Գուժաբեր ճիւղը
իւր պարտքը կատարելէ յետոյ կը հեռա-
նայ , իսկ Գէորգ յուսահատեալ կը մօնէ
դարձեալ իր քարեղէն վանդակը և կը
սկսի մտածել . նոյն օրը սաստիկ անհան-
գըստութեան մէջ կը մնայ . երեկոյին իր
ցաւերը մոռնալու համար կը մօնէ ան-
կողին , բայց հազիւ թէ կէս ժամի չափ
խաղաղ կը քնանայ , շուտ կը խանդար-
ուի այդ խաղաղութիւնը , նա յանկարծ
ոգեսպառ և սարսափահար վեր կը թռչի
անկողնէն և այդ չարաչուք սենեկին եր-

կայնութեամբն երթալով դալով ցնորեալ
վիճակի մէջ կսկսի ինքնախօսութիւն ա-
նել սապէս . Ահ , ա՛լ եւս յոյս չունիմ
կեանքէս , կորստեանս ժամը եկել հասել
է , այս ի՛նչ տաժանելի վիճակի մէջ կը
գտնուիմ , գիշերները քունիս մէջ ան-
գամ կը մաքառիմ իմ անիրաւ հօրս ուր-
ուականին հետ որ իւր արիւնշուայ ձեռ-
քերովը կուզէ խեղդամահ անել զիս . ա-
յո՛ , գիտեմ որ ես մեղաւոր եմ , բայց
միայն իմ Աստուծոյս առջեւ . հայրս ինձ-
նէ աւելի մեղաւոր էր , նրա ուրուականը
իրաւունք չունի զիս հալածելու . նա ի-
րաւունք չունի ինձնէ իւր արիւնը պա-
հանջելու , վասն զի նա արժանի էր մահ-
ուան : Այս ըստե խեղճ ցնորեալը և գը-
նաց վհատեալ ու նուաղեալ ինկաւ յարդ-
եայ անկողնոյն վրայ , վիզը ծռեց , ծնօտն
մաշուած կուրծքին վրայ ինկաւ , մի քա-
նի վայրկեան անշարժ մնաց այդ յուսա-
հատութեան մէջ և յետոյ որպէս ի քնոյ
զարթուցեալ , ելաւ կանգնեցաւ ու դար-
ձեալ շարունակեց իւր մենախօսու-
թիւնն . — Ուրեմն զիս պիտի սպաննե՞ն .

ս'վ անօրէն դատաւորք , միթէ՞ դուք չունիք մարդասիրութեան զգացում , միթէ՞ դուք արդարութիւնը ոտնակոխ ընելով կը կարծէք թէ հաճոյք մը պիտի զգաք իմ մահուամբս . . . բայց քանի որ վճռած էք , պէտք է կատարուի ձեր կամքը . ոչինչ չեմ կարող անել . ազատ չեմ ես և իմ արդար ձայնս այս երկաթէ դռներէն դուրս հանելու դիւրութիւն չունիմ , չեմ կարող օգնութիւն և դթութիւն աղաղակել , չեմ կարող իբրեւ ազատ մարդ հրապարակաւ բողբել ձեր անիրաւ վճռոյն դէմ :

Եւ իւր վերջին խօսքերը արտասանելու միջոցին , նրա ամուր ձայնը դողդեղաց , դողդեղացին նաեւ իր նիհար ծընկուռները , երկու ձեռքով բռնեց աչքերը և արտասուէր ջերմ հոսանքով կը թրջէր դժբախդ երիտասարդի շղթայակապ ձեռքերը : Անցած էր արդէն կէս գիշերը , նա դարձեալ մտաւ անկողին և պատըռտած վերմակը քաշեց գլխուն , քնացաւ :

Գիշերուան խաղաղ լուութիւնը տիրեց այդ ահաւոր , այլանդակ և խաւար սենեկին մէջ :

Հետեւեալ առաւօտ բանտապետը , ըստ ամենօրեայ սովորութեան , ծանր բանալիները բարակ շղթայով մը մէջքէն կախած , մարդասպաններու մասնաւոր սենեակները սկսաւ այցելել տեսնելու համար թէ չըլլայ որ բանտարկեալները իրենց շղթաները կոտրելով փախչելու փորձ ընեն : Ամէն երկրի բանտերու մէջ այս օրէնքը կայ արդէն . բանտապետը պարտի ամեն առաւօտ աչքէ անցունել բանտարկեալները , զատ զատ անոնց շղթաները քննելով : Նոյն առաւօտ եւս բանտապետը իր պաշտօնը կարգաւ կատարելով , քիչ մը վերջը Գէորգի սենեկին երկաթեայ դուռն ալ բացուեցաւ . բանտապետը ներս մտնելով նախ և առաջ նրա շղթաները աչքէ անցուց և մի քանի բառ արտասանեց . անգութ պաշտօնեայն այս առաւօտ բողբումին փոխուած տեսաւ Գէորգ . նրա երկայն մազերը խառն ի խուռն ոլորուած և դէպի վեր տնկուած էին , մէկ մաս մ'ալ ճակտին վրայ ցցած , աչքերը կատղած հրէշի աջացը պէս կը վառուէին , դէմքը մազաղաթի դոյն էր ստացել : Բանտարկեալը արհամարհական

կերպով նայուածք մը թողուց բանտապետին վրայ և նրա հարցմանցը ոչինչ չսպաստասխանեց . բանտապետը տեսնելով որ իւր հարցմանցը պատասխան չառներ , երկրորդ անգամ աւելի ըսպառնական կերպով հարցուց և մի քանի խարաղանի հարուածներ տուաւ խեղճի մերկ մարմնոյն . նա դարձեալ չպատասխանեց և որպէս մի այլանդակ հրէշ լի ամենայն զարհուրանքով ելաւ կանգնեցաւ . ըովէական լուծենէ յետոյ իւր շղթաներով յարձակեցաւ բանտապետին վրայ և սպառնալից նայուածք մը թողուց նրա վրայ . բանտապետը սարսափելով նրա այդ ահարկու նայուածքէն , հեռացաւ այս անգամ առանց մի բառ արտասանելու :

Գէորգ ցնորած էր . . .

Քիչ մը վերջը բանտապետը վերստին եկաւ , այս անգամ իւր օգնականներով մէկտեղ . կաշկանդեցին Գէորգը ամուր շղթաներով . նա անդադար կաղաղակէր , նրա կատաղութիւնը կը նմանէր ճիշդ առիւծի կատաղութեան , նրա բերանը ծարաւէ և անօթութենէ փրփրած , աչ-

քերը մթնապատած , կուգէր ջախջախել իւր դէմ ելնողներու գլուխը . եթէ ազատ լինէր նա , այդ վիճակի մէջ շատ բաներ կարող էր անելու . կարծես թէ քովէջի ոյժ էր առած . երբեմն գլուխը երկաթէ դրան և բանտի քարերուն զարնելով «Արդարութիւն , արդարութիւն» կաղաղակէր : Բանտապետը տեսնելով որ ա՛լ անկարելի է Գէորգը թողուլ բանտի մէջ , արձակեց իւր շղթաներէն և փոխադրեցին Թօփ-Թաշի յիմարանոցը : Եղեռնական ատենին որոշամօրը տեղեկութիւն ուղղեցաւ յիմարանոցի բժշկապետէն թէ Գէորգ յիրաւի ուղեղի հիւանդութիւն ունի՞ թէ ոչ . քրիստոնէից այդ թշնամիք կը կարծէին թէ Գէորգ ինքզինքը իրբեւ խենթ կը ձեւացնէ որպէս զի կարենայ մահուան պատժէն ազատիլ : Յիմարանոցի բժշկապետն էր հայազգի Տօքթէօր Մանուկ Աղասեան որ այս մասին պաշտօնական գրութիւնը ընդունելէ յետոյ , իւր երկու օգնական բժշկաց հետ երկար խորհրդակցութիւն (consultation) մ'ըրաւ հիւանդին վրայ և անմիջապէս տեղեկագիրը մատուցին ընդհանուր դա-

տախազին : այդ պաշտօնական տեղեկագրի մէջ ըստւած էր թէ Գէորգի հիւանդութիւնը ոչ միայն կեղծ չէ , այսինքն simulant չէ , այլ և ծանր է և թէ այս հիւանդութիւնը դարմանուելու համար երկար ատենի պէտք ունի : Ընդհանուր դատախազ Րիզա պէյը Տօքթօր Աղասեանի տեղեկագրին չվստահեցաւ վասն զի հիւանդը և քննիչ բժշկապետը միեւնոյն ազգէ և կրօնէ էին , այս պատճառաւ անհաւատալի թուեցաւ իրեն այդ տեղեկագրի ստուգութիւնը : Րիզա պէյ ժողովին յայտնելով իր այս կարծիքը , որոշուեցաւ որ վերաքննուի Գէորգի հիւանդութիւնը և այս անգամ քննութիւնը յանձնուեցաւ թուրք բժիշկներու : Վերաքննիչ ընտրեցին երեք թուրք բժիշկներ որոնք կարող չէին թեթեւ հիւանդի մը լուծողական դեղ մ'անգամ տալ , ո՛ւր մնաց որ այնպիսի ծանր հիւանդութեան մը վրայ խորհրդակցէին և անսխալ կերպով որոշում տային : Նախ և առաջ պէտք է գիտնալ որ մարդ յիմարանոցի բժիշկ ըլլալու համար , այդ բարձր ուսումը Ներսիսիոյ բժշկական ա-

կադէմիայի մէջ ուսանելէ յետոյ , երկար տարիներ ալ մասնաւոր յիմարանոցներու մէջ փորձառութիւն պիտի ունենայ . և ահա այնպէս կը լինի մասնագէտ բժիշկ յիմարներու համար : Տօքթ. Մանուկ պէյ Աղասեան այս վերջիններէն էր իսկ թուրք բժիշկները Կ. Պօլսոյ բժշկական վարժարանի մէջ առած էին իրենց ուսումը և հազիւ կարող էին դարմանել փոքրիկ հիւանդութիւններ : Վերջապէս օր մը այդ թուրք բժիշկներ առանց իմացնելու բժշկապետին յանկարծ գնացին յիմարանոց Գէորգը տեսնելու : Նրբ մօտեցան Գէորգի մահճակալին , նա երեւակայական կատաղութեան և երազական ցնորքներու մէջ ինկաւ . խեղճը կարծեց թէ այդ զինուորական մարդիկ եկած էին զինքը տանելու դէպի գլխատման բեմը . երբեմն իւր սպառնական նայուածքով հերոսի նման կուգէր յարձակիլ անոնց վրայ , երբեմն ալ կատաղութիւնը դադարեցնելով կը պաղատէր որ երիտասարդութեանը վրայ գլխան և կեանքը նւիրեն իրեն , և ահա որպէս մի խելագար իւր հիւանդութեան ամեն ճամարիտ

յատկութիւններովն կրտառապէր թշուառը : Վերաքննիչ բժիշկները առանց բան մը հասկնալու հեռացան և նրա հիւանդութեան տեղեկագիրը մատուցին բողոքովին հակառակ հայ բժշկապետի առաջին տեղեկագրոյն : Մի քանի օր վերջը Տօքթէօր Աղասեան անոնց սխալ տեղեկագրի մի պատճէնը ձեռք անցունելով անմիջապէս մի բողոքագիր տուաւ եղեռնադատ ատենի ընդհանուր դատախազին և խնդրեց որ եւրոպացի հմուտ բժիշկներէ մի քննիչ մասնախումբ կազմուի ճշմարտութիւնը երեւան հանելու համար . այդ բժիշկները պէտք է ընտրուին ընդհանուր դատախազի կողմանէ և իր ներկայութեամբ քննուի Գէորգը և եթէ իրենք կողմնակցութեամբ ի նըպատ Գէորգի տուած են առաջին տեղեկագիրը , այն ատեն Տօքթէօր Աղասեան յանձն պիտի առնու ըստ օրինի պատժուիլ դատարանի առջեւ . իսկ եթէ թուրք բժիշկներն հայ բժիշկներուն հարուածելու համար տուած են հակառակ տեղեկագիր , այն ատեն նոցա տգէտ և անպիտրձ մարդիկ ըլլալը հրապարակաւ

պիտի հրատարակէ : Ընդհանուր դատախազը Տէօքթ. Մանուկ Աղասեանի իրաւացի առաջարկութիւնն ընդունելով , Բերայի գերմանական հիւանդանոցի բժշկապետ Տօքթ. Միւլիքը և ուրիշ երկու գաղղիացի բժիշկներ կանչեց որոնք խմբովին գնացին յիմարանոց Գէորգը տեսնելու . անդ ներկայ էր ընդհանուր դատախազ Րիզա պէյը իւր օգնականի հետ . իսկ թուրք բժիշկները մերժած էին ներկայ գտնուիլ , այլ և այլ պատճառներ ցոյց տալով :

Եւրոպացի բժիշկները մէկ ժամէ աւելի խորհրդակցութիւն ըրին հիւանդին վրայ : Տօքթ. Պէռնար , խենթերու համար երեւելի մասնագէտ բժիշկը , նախապէս իւր կարծիքը յայտնեց ընդհանուր դատախազին և յետոյ Տօքթ. Աղասեանէ ուղեց իւր տեղեկագրի պատճէնը , Այս միջոցին Րիզա պէյ առաջին պաշտօնական տեղեկագիրը օգնականէն առնելով ցոյց տուաւ . Տօքթ. Պէրնար մեքենաբար գլորպանէն ակնոցը դուրս առնելով գետեղեց քթին վրայ և կարգաց . մի քանի վայրկեան լուռ կեցաւ և յետոյ դառնալով

ընդհանուր դատախազին ըսաւ . Նթէ այս տեղեկագրի վրայ կասկածելով հաւատարմութիւն չէք ունեցած , մեր կողմանէ տրուելիք տեղեկագրին ալ չպիտի հաւատաք , վասն զի մեր կարծիքն ալ Տօքթ. Աղասեանի տուած տեղեկագրի մի պատճէնը պիտի լինի . թէև անձամբ չեմ ճանաչեր այն բժիշկները որոնք ուզած են պարծենկոտութեամբ գիրենք Տօքթ. Աղասեանէ աւելի մասնագէտ ցոյց տալ , Զեր Մեծապատուութիւնը իմ կողմանէ փոխանորդ կը կարգեմ և կաղաչեմ որ իմ կողմանէ բարեւելով այդ անձանց ըսէք որ իրենք գիշերային թանձր խաւար մ'են և կուզեն մաքառիլ լուսի պէս յայտնի ճշմարտութեան դէմ : Տօքթէօր Պէրնար այս խորհրդաւոր բառերը արտասանելէ յետոյ , ամենայն քաղաքավարութեամբ հրաման ուզեց մեկնելու : Րիզա պէյ կարմրեցաւ , դողդոջուն քայլերով մօտեցաւ Տօքթ. Աղասեանի և ներողութիւն խնդրեց իւր գործած յանդգնութեանը համար , վասն զի Տօքթ. Պէրնարի խօսքերէն զգաց որ մի զօրաւոր հարուած կերաւ իր բռնած սխալ ընթացքին համար :

Ժ

Յունվար ամսոյ սկիզբները , ձմեռնային սաստիկ երեկոյ մը , արեւելեան սառնքամին կը փչէր սաստիկ գոռումով : Աղքատիկ բնակարանի մը մէկ սենեկին մէջ որ ձիթային ճրագի աղօտ լուսովն լուսաւորուած էր , երկու մանկահասակ արարածներ , մին օրիորդ և միւսը փոքրիկ պատանի , կրակարանին մօտ միմեանց գրկուած պառկած էին պատառոտած անկողնոյ մը մէջ : Ասոնցմէ քիչ հեռուն , չափահաս մի օրիորդ եւս փսիաթի վրայ նստած , գիշերապահ ուրուականներու նման առանձին սառնութեամբ կը նայէր երկու անմեղներուն և կը մտածէր իրենց ցաւալի վիճակին վրայ : Սոքա Գէորգի մեծ քոյրը և փոքրիկ եղբայրն էին , որոնք անտէր և անպաշտպան մնացած , աղքատութեան սոսկալի ճիրաններուն մատնուած էին . չափահաս օրիորդը տեսնելով իրենց այս թշուառութիւն , վրձնած էր այլ եւս թողուլ այս սնոտի աշխարհը և երթալ յաւիտենականութեան գիրկը . նա տխուր մտայեւզութեան մէջ

ինկած կը նայէր ճրագի ճաճանչներուն , Գիշերը բաւական անցել էր , աքաղաղներն ալ ցրտի սաստկութենէն անհանգիստ ըլլալով կէս գիշերուան մէջ հետըզհետէ կը խօսէին : Մաքրուհի դողդոջուն քայլերով ելաւ կանգնեցաւ , ամբողջ մարմնով կը դողար ցրտէն , գնաց կրակարանը խառնեց . մի քանի խոշոր կայծեր տեսնուեցան , ունելիքով մէկ կողմ դրաւ այդ կայծերը և ծրարի մէջէ դուրս առաւ մէկ երկու կտոր ածուխ , դրաւ կրակարանին մէջ և յետոյ կայծերը շարեց ածուխին դադաթը և սկսաւ իր շնչովը սաստկացնել կրակը : Մի քանի վայրկեան վերջը փոքրիկ սենեակը ընցուեցաւ թանձր մառախլապատ մութով . ածուխը լաւ չէր շինուած , նրա ամբողջ մասը փայտ էր մնացել շինուելու տառն . այդ թունաւոր մութը կը կոչուի *acide carbonique* (ածխային թթու) . շատ անգամ մարդիկ երբ անձնասպանութեան դիմեն , այդպէս ածուխի մութով կը թունաւորեն ինքզինքնին : Մաքրուհի կրակարանը առնելով իւր վերմակի մէջ ամբողջ մարմնով ծածկուեցաւ որպէս զի

ածխային թթուն դուրս չելնէ և աւելի շուտ ներգործէ թոյնը . նա հազիւ երկու վայրկեան կարող եղաւ դիմանալու . դեռ ինքզինքը չէր կորսնցուցած , յանկարծ մտաբերեց որ եթէ անզգայ վիճակի մէջ լինի , կրակարանէն վառուելով ողակէզ պիտի դառնայ . անմիջապէս վերմակէն դուրս առաւ կրակարանը և մի քանի րոպէ եւս հազիւ կարողացաւ բռնել ինքզինքը , ինկաւ գետին անզգայ վիճակի մէջ . նոյն ատեն նրա գէմքը ըստացաւ ածուխի գոյն և բերնէն սկսաւ հոսել հեղուկ մը որ ճիշտ կը նմանէր աճառի փրփուրի : Ներկու մանկահասակ անմեղներն ալ ածխային թոյնի ներգործութիւնն զգացած էին , նոքա սկսան թապլտկել անկողնոյն մէջ . անշուշտ կը զգային մեծ անհանգստութիւն , բայց չէին կարող ոտքի վրայ ելնել և ոչ ալ մի բառ արտասանել , վասն զի թոյնը թմրեցուցած էր անոնց երակաց արիւնը և սաստիկ նիհարեցուցած էր մարմնոյ ջիւերը :

Առաւօտեան արշալոյսը ծագել էր արդէն . որբերու տան դրացիներէն մի բա-

րեսիրտ կին որ ամեն օր մի քանի անգամ կուգար անոնց մօտ, այս առաւօտ դարձեալ իւր սովորական այցելութիւնն ըրաւ հարցնելու համար թէ սարսափելի ցուրտ գիշերը ի՞նչպէս անցուցած են. նա պարտիզի դռնէն մտնելով եկաւ ներքնադուռը բանալու, տեսաւ որ դոցուած էր ներսէն. անբաղդներու պառկած սենեկի պատուհանի ապակին դարկաւ, սպասեց մի քանի վայրկեան որ դուռը բացուի. անցաւ բաւական ատեն և նա կարծեց որ չէին լսած ապակիին ձայնը, նա երկրորդ անգամ զարկաւ պատուհանին աւելի ամուր կերպով և բարձրաձայն աղաղակեց որ դուռը բանան. բայց նոքա անգգայ վիճակի մէջ տարածուեր էին փախթին վրայ: Դրացուհին դառնալով իր տունը պատմեց եղելութիւնը իր երիտասարդ որդւոյն որ անմիջապէս դնաց խորտակեց դուռները, ներս մտաւ և սկսաւ պաղ ջուր սրսիւլ մահուան վիճակի մէջ գտնուող մանկանց երեսին, բոլորովին բացաւ պատուհանները և դուռները, սենեկին ապականած օդը մաքրելու համար. դրացուհին շտապաւ գնաց մօտակայ դե-

ղարանը. այնտեղ բժիշկ չգտնուելով դեղագործ Ռափայէլ Նալեան այլ և այլ դեղեր իր հետ առած վազեց եկաւ և հիւանդներուն բաւական օգնեց. քիչ մը վերջը քաղաքային բժիշկն ալ եկաւ և վերջապէս յաջողեցան անմեղները մահուան վտանգէն ազատելու: Իւսկիւտարի կառավարիչն լսելով անձամբ եկաւ տեղեկանալու: Մաքրուհի որ կարծես թէ երկար տարիներ անկողնոյ ծառայած էր, հազիւ կարող էր շարժիլ հնամաշ անկողնոյն մէջ. դէմքը դեղնած էր որպէս մեղրամոմ և սաստիկ տկարութեամբ կարտասանէր խօսքերը:

Կառավարիչը հարցուց թէ ի՞նչպէս տեղի ունեցաւ անձնասպանութեան փորձը: Մաքրուհի պատմեց ամենայն ճշգրութեամբ. ըսաւ թէ պատճառն այն էր որ իրենք յետին աստիճան աղքատութեան մէջ ինկած էին և ոչ ոք կօգնէր իրենց. անոր համար յուսահատած, աւելի լաւ համարած էր մեռնիլ քան թէ չարաչար տանջուիլ: Կառավարիչն գլթալով որբերուն վրայ, փոքրիկ գումար մը նուիրեց անոնց և յետոյ պաշտօնական

գրութիւն մը ուղղեց Նոր Թաղի Թաղական խորհրդին որ ուշադրութիւն դարձունեն այդ թշուառ որբերու վրայ և պարտք համարին իրենց հսկողութեան տակ առնել: Թաղական խորհուրդը կառավարչի առաջարկութիւնը ընդունեց և Սէլամիյէ Թաղի Աղքատախնամ ընկերութիւնն ալ որոշեց ամիսը երեք մէճիտ տալ որբերուն:

Մաքրուհի անձնասպանութեան դիմելուն համար շատ զղջաց և ամաչեց. նա այնուհետեւ սկսաւ տունէն դուրս չելնել որպէս զի իր հասակակալից բարեկամուհիները տեսնելով չնախատեն զինքը ըսելով թէ՝ Հեռու մեզնէ, դու որ քու անձիդ, քու կեանքիդ թշնամի ես, դու որ քու հոգիդ ու մարմինդ չես սիրեր, կարելի է որ օր մը զմեզ ալ մոլորեցնես ու խորհուրդ տաս որ մենք ալ անձնասպան լինինք: Ահա այս երեւակայական մտածումները կը տանջէին զինքը, թէեւ ընդհակառակը նրա բարեկամուհիները կը սիրէին զինք, կը ցաւէին նրա անբաղդութեանը վրայ և կը փափաքէին տեսակցիլ իրեն հետ, մսխթա-

րել զինք և պէտք եղած օգնութիւններն ընել:

ԺԱ.

Մաքրուհւոյ անձնասպանութեան դիմած օրէն անցած էր երեք տարի. այն եղելութենէն յետոյ բաւական երջանիկ էին. անոնց ապրուստի մասին ազգը անտարբեր չէր: Վերջապէս Մաքրուհին ամուսնացուցին մի երիտասարդի հետ որ իր դրացին էր. երբ Մաքրուհի անձնասպանութեան դիմած էր, սորա օգնութեամբը ազատած էր մահուանէ. անշուշտ ընթերցողը կը յիշէ այն կինը որ ամեն օր կայցելէր որբերը տեսնելու. երիտասարդը այն բարեսիրտ կնոջ հարազատ որդին էր: Գէորգ հարսանեկան հանդիսին ներկայ գտնուելու համար, ընդհանուր դատախազէն հրաման իւրեղրուեցաւ որ երկու օրուան համար միայն թողու երաշխաւորութեան տակ առնելով. բայց նա մերժեց այս խնդիրքը:

Գէորգ բոլորովին առողջանալով և յիմարանոցէն ելնելով, դարձեալ կեդրոնա-

կան բանտը դրուած էր . երբ իմացաւ իր քրոջ ամուսնութիւնը , շատ ուրախացաւ , նա իր ցաւերուն ամենէն մեծը փարատեց . նա ամեն վայրկեան կը մոռնէր անոր ապագային վրայ . շատ գոհ լինելով այդ լուրէն , սկսաւ օրհնել իր քրոջ պաշտպանները :

Մաքրուհւոյ ամուսնութենէն ամիս մը վերջը , երկու նորապսակներն գնացին կեդրոնական բանտը Գէորգի այցելութեան . բանտապետին հրամանով բերուեցաւ Գէորգը այցելութեան սրահը . այս անգամ չունէր չղթաներ , ո՛չ իր պարանոցի և ո՛չ ալ ոտիցը վրայ , վստն զի Սուլթան Համիտի աղերսագիր տուած էր որ իւր կեանքը շնորհէ . բարեսիրտ... Սուլթանը անբաղդ երիտասարդին կեանքը շնորհած լինելով , 15 տարի բանտարկութեան դատապարտուած էր նա : Քոյր և եղբայր այն աղետալի օրէն ի վեր առաջին անգամ էր որ կը տեսնէին իրար . Մաքրուհի մի քանի անգամներ գնացած էր կեդրոնական բանտը իր եղբայրը տեսնելու , բայց անգուլթ բանտապետը չէր թողած : Գէորգ իր փոքրիկ քոյրը 5 տա-

րի առաջ թողած էր մի փոքրիկ օրիորդ . իսկ 5 տարի վերջը կը տեսնէ զնա ամուսնացեալ մի երիտասարդ կին : Նրկու կարօտեալներն դրկուեցան . Գէորգ իր վըրտակոծ ճակատը մի քանի ըոպէ հանգչեցուց քրոջը կուրծքին վրայ . Մաքրուհի ջերմ արտասուածց կաթիլները զգաց իր սրտին վրայ և քոյր և եղբայր դառն հեծկլտանքով բաժնուեցան : — Ա՛յս , ի՛նչ քաղցր է սիրելի քրոջ մը դէմքը կրկին անգամ տեսնել , ըսաւ Գէորգ ցաւագին ժպիտով մը . քու նայուածքդ , քու դէմքդ կը յիշեցնեն ինձ մեր մանկութեան երջանիկ օրերը . մինչեւ հիմա իմ եղբայրական սիրոյ զգացմունքս կը նիրհէր , իսկ այժմ արթնցուցիր այն սէրը . գիշերները երազիս մէջ խաւար բանտիս խորերէն քու քաղցրիկ ձայնդ կը լսէի , քու սիրուն դէմքդ կը տեսնէի և այնպէս կարօտս կառնէի : Այս խօսքերն ըսելով Գէորգ , իր քրոջ փափուկ ձեռքերը առնելով իւր ձեռացը մէջ սկսաւ թրջել իր արտասուքով :

Հանդարտէ՛ , սիրելի՛ եղբայրս , բաւական է որ մեր սիրտերը մօտ են իրարու .

համբերութիւն պէտք է միայն. պիտի դայ
օր մը որ իմ գգուանքները պիտի մոռ-
ցունեն քու վշտալից անցեալդ . յիշէ՛ ան-
գամ մը մեր անցուցած մանկութեան գե-
ղեցիկ օրերը , դարձեալ նոյնն ենք մենք
և դարձեալ պիտի վայելենք ընտանեկան
սէր և խաղաղութիւն : — Տա՛ր երկինք
որ շուտ հասնէր այդ ցանկալի օրը , պա-
տասխանեց դատապարտեալն : Բոպէական
լուծութիւն մը տիրեց երկուքին մէջ և յե-
տոյ շարունակեց Գէորգ . Ա՛հ , գիտցէք թէ
այժմ այստեղ որ ներկայ կը գտնուիք ,
զմայլելի և հեշտ վայրկեան մ'է այդ ինձ
համար , որ երազի պէս պիտի անցնի .
ա՛լ թռան իմ մանկութեան և երջանկու-
թեան օրերը վաղանցուկ վերջալուսի նը-
ման . յիրաւի ես երբէք չէի յուսար որ
զիս իբրեւ եղբայր ճանաչելով այսօր պի-
տի այցելէք ինձ միիթարեւու համար . ես
կը կարծէի որ դուք յաւիտեան պիտի
ուրանաք զիս , նախատինք և անէծք պի-
տի թօթափէք իմ գլխուս , ըսելով թէ
Գէորգ ալ եւս մեր եղբայրը չէ , Գէորգ
հայրասպան եղբունագործ մի է , վերջա-
պէս նա ատելի էակ մ'է : Այս ըսելէ յե-

տոյ նա դարձեալ ինկաւ անբացատրելի
սրտայուզութեան մէջ և ձեռքերովը փա-
կեց աչքերն ու սկսաւ հեծկտալ :

Այս վայրկենին Գէորգի քեռայրը որ
կը գտնուէր քիչ մը հեռու , լսելով այս
սրտառուչ խօսքերը երիտասարդի բեր-
նէն , մի քանի քայլ յառաջանալով նրա
ըսաւ . Գէորգ , դու հայրասպան ոճրա-
գործ մը չես , դու թշուառ ընտանիքի
մը ազատարարն եղար , գիտցի՛ր որ Աստ-
ուած ալ թողութիւն պիտի տայ այս
յանցանացդ , դու չպիտի ժառանգես ոճ-
րագործի անունը , մարդիկ գրեզ պիտի
ճանաչեն արդարադատ բազուկ մը , ա-
նիրաւին իրաւունք , բարբարոսին մար-
դասիրութիւն ուսուցանող . հայրդ էր
մեղաւորը և յանցաւորը . գիտցիր որ ձեր
ապագայ սերունդը մինչեւ յաւիտեան
անէծքով և նախատինքով պիտի յիշէ
նրա յիշատակը . դու մի ուսուցիչ ես որ
կուսուցանես մարդոց որդեսիրութիւն ,
մարդասիրութիւն , արդարութիւն և ի-
րաւունք . Աստուած էր որ քու բազկացդ
զօրութիւն տուաւ որ ամբարտաւան և
բռնակալ հօր մը եղջիւրները խորտակես
ու փչրես :

Այսպէս նոյն օրը մի քանի ժամ տեսակցելէ յետոյ , բանտապետը իմաց տրուաւ որ հեռանան . երկու այցելուներն տրտում և տխուր ժպիտներով բաժնուեցան , խոստանալով որ դարձեալ պիտի գան տեսակցելու :

ԺԲ

Նրկարատեւ ձմեռնային դառնաշունչ օրերէ յետոյ կուգան գարնան կենսաբեր և հրաշալի օրերը . ամբողջ բնութիւնը կը խայտայ անպատմելի քաղցրութեամբ , գիշերային թանձր խաւարին կը յաջորդէ առաւօտեան հեշտալի և պայծառ արշալոյսը . մարդոց կեանքի շրջանին մէջ ալ այսպէս օրերու և եղանակներու նման շատ մը փոփոխութիւններ կը լինին , լոյսը կը յաջորդէ խաւարին , լաւը կը յաջորդէ վատին :

Գարնան սկիզբները Կ. Պօլսոյ կեդրոնական բանտի ընդարձակ պարտիզին մէջ , գործաւորներու յատկացեալ պատառոտած կիսամերկ հագուստով , բոբիկ ոտներով , մի երիտասարդ կաշխատէր հոգաբորժութեամբ . նորա երեսի խորշում-

ներուն մէջ կը տեսնուէին արտասուաց կաթիլներ : Օրն հեշտալի էր . մանկականագոյն պարզ երկնքէն դուրս ցոլացող արեգակը մշտապէս կը թափէր իր լուսափայլ և կենսատու ճառագայթներն երկրի բոլոր արարածոց վրայ . հրաշալի բնութիւնը կը խայտար հիանալի քաղցրութեամբ , ամեն տեղ կը տիրէր հրապուրիչ թարմութիւն , ամեն տեղ կը տիրէր անսպառ ուրախութիւն , միայն թէ այդ պարտիզի մէջ եղող գործաւորները ուրախ և զուարթ չէին . նոքա միշտ տըխուր , միշտ ապերժանիկ և թշուառ էին : Մեր նկարագրած ակամայ աշխատող երիտասարդը Գէորգն էր : Նա ձմեռը սաստիկ դժուարութեամբ անցուցած առիւծի նման գուրս ելած էր որջէն , արեւու երես տեսնելու և մաքուր օդ շնչելու համար ընդունած էր այդ հոգի ու մարմին մաշեցնող աշխատութիւնը : Իրեն հետ կային քսանէ աւելի երիտասարդներ որոց մէջ կը գտնուէին միայն երկու հոգի մահմետական դատապարտեալներ , մնացածներն քրիստոնեայ էին :

Կեդրոնական բանտի պարտէզը ծաղ-

կեցնելու համար բանտարկեալները կաշ-
խատցնէին և ժամանակին համեմատ ամեն
տեսակ կանանչեղէններ առատապէս կը
մատակարարուէին . ամենէն լաւ տեսակ-
ները պաշտօնէից և փաշաներու ապա-
րանները կը զրկուէին , իսկ անպիտան
տեսակները բանտարկեալներու կը տըր-
ուէին : Այս թշուառները դատապարտ-
եալ էին գործելու միշտ , գարնան ըս-
կիզբէն մինչեւ աշնան վերջերը երբեք
հանգստութիւն չունէին . առանց վար-
ճատրութեան դառն աշխատութեան են-
թարկուած , երեկոյեան արեւու հետ կը
մտնէին իրենց օթեւանը և առաւօտուն
արշալուսի հետ դարձեալ կենէին պար-
տիզին մէջ չարչարուելու . այս գործա-
ւորաց վրայ կը հսկէին մի քանի զինակիր
բանտապաններ որոնք բարբարոսութեամբ
կը վարուէին անոնց հետ և չէին թողուր
վայրկեան մը հանգստանալ . նոքա կը
ցանէին իրենց աշխատութեամբ , իսկ
ուրիշները կը հնձէին իրենց աշխատու-
թեան պտուղը . ահա այսպէս են թրքաց
բոլոր գործերը . անոնք ստեղծուած են
ուրիշներու աշխատութեանց արդիւնքը

վայելել , ուրիշի ստացուածքը իրենց
կոկորդը անցունել :

Յայտնի է արդէն որ Գէորգ 15 տար-
ուան բանտարկութեան դատապարտուե-
ցաւ . 1886 թուականին , Սուլթան Հա-
միտի ծննդեան տօնին առթով , ինչպէս
որ սովորութիւն կայ բանտարկեաց եր-
կար տարիներէն զեղջ մ'ընելու , Գէորգի
բանտարկութեան պայմանաժամէն ալ 3
տարի կարճացուցին . ըսել է թէ նա 12
տարի պիտի մնայ բանտին մէջ . մինչեւ
հիմա ճիշդ 9 տարի է որ Գէորգ Կ. Պօլ-
սոյ կեդրոնական բանտին մէջ կը հեծէ .
ուրեմն երեք տարի եւս ունի . յուսալի
է որ այդ երեք տարիէն ալ զեղջ մը լինի
և մօտերս ելնէ բանտէն : Կը խնդրեմ ա-
մենակարող Արարչէն որ իմ հայրասպան
ընկերս ողջ և առողջ դուրս գալով այդ
կառաւինադանէ իրեն հետ անգամ մ'եւս
տեսակցելու բարեբաղդութիւնն ունե-
նամ , և թէ առիթը բերէ , մտադիր եմ
որ օր մը նրա Հայրասպանի Յիշատակա-
րանէն հետաքրքրական եղելութիւններ
քաղելով իր կեանքի վրայ , նոյն իրեմ
զայնս իմ սիրելի և ընթերցասէր ազգայ-
նոցս :

ԾԱՆՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

Հետեւեալ գիրքերն կարելի է ստանալ Արմէնիայի խմբագրատունէն, իրենց առջեւ նշանակուած գիներով և փոստի ծախքը խմբագրատունէն վճարուելով:

Արժէքը կանխիկ չվճարուած՝ գիրք չգրկուիր:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Ա. ՀԱՅ ԴԻԻՑԱԶՆՈՒՀԻ ՄԸ (սպառած):

Բ. ՀԱՅ ԳԻԻՂԱՅԻ (սպառած):

Գ. ՍԱՂՄՈՍ ԻՍՐԱՅԷԼԻ (Հայաստանի ազատութեան ցանկացող մի Հայի մաղթանքներն և մտածումներն են Սաղմոսի ոճով գրուած) . 40 սնթմ.:

Դ. ԱԶՍՏՈՒԹԻՒՆ ՊՈՒԼՂԱՐԻՈՅ ՆԻ ԿԵՆՍՍԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՊՈՒԼՂԱՐ ԱՊՍՏԱՄ-ԲԱՊԵՏԱՅ (Պուլղար ազգին իր ազատութիւն ձեռք բերելու համար մէկ շարէ ի վեր արած ջանքերի խիստ

հետաքրքրաշարժ նկարագրութիւնն է.)

1 ֆր. 50 սթմ.

Ե. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԹՇՈՒԱՌՆԵՐԸ . —

(Հայաստանցիների թշուառութեան գլխաւոր աղբիւրներէն մին ելող պանդխտութեան դառն հետեւանքներէ մի քանին նկարագրուած են իրական կեանքէ առնուած այս փոքրիկ վէպի մէջ :)

1 ֆրանգ 20 սանթիմ.

Զ. ԳԱՄԱՌՈՒ ՔԱԹՈՒՊԱ.—ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ յետ այբուբենն աւարտելուն . (Մեծանուն Հայ բանաստեղծին զերջերս գրած ազատաշունչ ընտիր ոտանաւորներէն 3ը՝ որոնք իւր «Բանաստեղծութիւններ»ի հաւաքածոյին մէջ չեն գտնուիր, առանձինն տեւրակով հրատարակուած են) : Այս տետրակէ որի շահը բարեգործական մի նպատակի յատկացած է, 50 հատը մէկ անգամէն գնողին կը տրուի 50 հատը 2 ֆրանգ 50 սանթիմի, որ ըսել է հատը 5 սանթիմ կամ 10 փարթրքական :

Է. ԼԻՆՁԻ ՕՐԷՆԻԲԸ ՏԱՃԿԱՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ . — (Այս տետրակի մէջ ցոյց կը տրուի թէ բռնաւորների և ազգամատնիչ Հայերի դատաստանը ի՞նչպէս պէտք է տեսնուի այնպիսի երկիրների մէջ ուր օրինաւոր և արդարադատ կառավարութիւն չկայ :)

Մէկ օրինակի գինն է 20 սանթիմ.
20 օրինակը 3 ֆրանգ և 50 սանթիմ :

—Բաճիկ—ԿԱՅԾԵՐ Ա. Ե. Բ. հատորներ.
(Ազգային առաջնակարգ վիպագիր Բաճիկի այս գիրք կը ծանօթացունէ ընթերցողը տաճկական և պարսկական Հայաստանի գլխաւոր տեղերին հետ, հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ կուտայ քուրդերի զանազան ցեղերի և հայերի դրութեան, վարքի և բարքի մասին : Նա ցոյց կը տայ այն ծրագիր որին պէտք է հետեւին Հայաստանի մէջ գործել ու .

զողներն: Մի խօսքով, թէ՛ իբր ազգային ընտիր վիպասանութիւն և թէ՛ իբր հայրենասիրական գործունէութեան վարդապետարան և ծրագիր, արժան է որ գտնուի այս գիրք աւան հայրենասէր Հայի տուն:)

Գին Ա. հատորին (Թղթակաղմ) 7 ֆր.
Բ. հատորին (Թղթակաղմ) 8 ֆրանգ
և 50 սանթիմ: Երկու հատորներն միասին 15 ֆրանգ:

— Բաճօն. — ՍԱՄՈՒԷԼ (Բաֆֆիի հրատարակած ազգային վէպերի վերջինն է այդ որի նիւթը առնուած է Դ. դարի Հայերի կեանքէն և որ, բացի իւր ներշնչած ազատասիրական ըզգացումներէ, հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ կուտայ այն ժամանակի Հայերի բարքերին, սովորութիւններին և այլնի վրայ:)

10 ֆր.

— Ծերեկց. — ԵՐԿՈՒՆՔ Թ. ԴԱՐՈՒ (Ազգային անուանի վիպասան Ծերեկցի գրած այս գիրք ցոյց կուտայ թէ

մահմետականներն թ. դարին մէջ Հայաստան արշաւելով ինչ բարբարոսութիւններ կը գործէին այնտեղ, ինչպէս և կը գործեն այժմ նոյն իսկ թի. դարին մէջ: ԵՐԿՈՒՆՔԻ ԻԲՐԵԼ օրինակ ցոյց կուտայ ազգային գործիչներին Սասունցի Յովնան անուն մէկը որ ի զուր բարձր տեղերէ ազգային փրկութեան ահնկալելէ յետոյ, վերջապէս ժողովրդին մէջ կը փնտռէ ազատութեան ոյժը և անով կը յաջողի մի քանի յաղթութիւններ տանիլ թշնամիներին դէմ:)

— Գամառ. Բաքիպա. — ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. (Ազգային առաջնակարգ բանաստեղծ Ռ. Պատկանեանցի ազատաշունչ և հրահանգիչ բանաստեղծութիւններն կը պարունակէ. սկիզբն դրուած է հեղինակին պատկերը:)

2 ֆրգ:

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԻՈՒԹԵԱՆ

Ա. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆ

Ա. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԶԱՏՈՒԹԵԱՆ

« Հայրենասիրական Միութեան »
հրատարակած այս վարդապետարանի
մէջ համառօտ կերպով բացատրուած
է թէ իւրաքանչիւր հայրենասէր Հայ
ինչ իղձեր պէտք է ունենայ և ինչ
պարտքեր ունի կատարելու :

Դինն է 20 սանժիմ և կը ծախուի
Արմէնիայի խմբագրատունը : Մէկ ան-
գամէն 20 օրինակ գնողը կը վճարէ 3
ֆրանգ և 50 սանժիմ միայն , փո-
խանակ 4 ֆրանգի : Փոստի ծախքը
կը վճարուի « Հայրենասիրական Միու-
թեան » կողմէն :

ԳԻՆ 1 ՖՐԱՆԳ

 Կտրեցէք այս տետրակի վերջ
նշանակուած գիրքերի ծանուցու մներն:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0429988

31276